

TVE Tussen Vecht en Eem

Legeraanvoerder Joab vermoordt zijn rivaal Amasa.

Colofon

De Stichting Tussen Vecht en Eem (TVE) is een samenwerkingsverband van meer dan 40 lokale en regionale organisaties op historisch en aanverwant gebied. De Stichting bevordert en verbreedt de kennis op historisch gebied betreffende de streek. Voorts ijvert zij voor het behoud van cultuurhistorische en karakteristieke waarden. Donateurs van TVE ontvangen het tijdschrift gratis.

Website www.tussenvechteneem.nl

Donatie/Abonnement en ANBI

De minimumdonatie bedraagt € 19,50 per jaar. Aanmelding als donateur kan het hele jaar door plaatsvinden. Het bedrag wijzigt niet, maar u ontvangt de al verschenen nummers in dat jaar. U kunt zich aanmelden via de website, onder gelijktijdige overmaking van uw donatie op bankrekening NL 95 INGB 0003 8920 84, t.n.v. Stichting Tussen Vecht en Eem, Naarden, onder vermelding van 'Nieuwe donateur'. De Stichting Tussen Vecht en Eem is door de Belastingdienst aangemerkt als een culturele ANBI.

Bestuur

e-mail: secretariaat@tussenvechteneem.nl

Voorzitter: J.L. (Jan) Vollers, Van der Helstlaan 2, 1412 HK Naarden – tel. 035-6948846

voorzitter@tussenvechteneem.nl

Secretaris: J.W. (Jan) Siebenga, Julianalaan 10, 1412 GS Naarden – tel. 035-6944956

secretaris@tussenvechteneem.nl

Penningmeester: C. (Corné) Zandbergen, Waldenlaan 46, 1406 TX Bussum, tel. 035-6949763

penningmeester@tussenvechteneem.nl

Lid: M.W.J.L. (Maria) Boersen, Bussum, tel. 035-6946926

Lid: J.J.L. (Joris) Cammelbeeck, Naarden, tel. 035-6839318

Lid: H.M. (Hetty) Laverman, Naarden, tel. 06-23618314

Lid: A. (Anne) Schley, 's Graveland, tel. 06-40865090

Deelnemersraad

Gooi e.o. - AWN *Naerdincklant* Archeologie tussen Eem en Vechtstreek, Stichting Stad en Lande van Gooiland, Stichting Omgevingseducatie Gooi, Vecht- en Eemstreek; **Baarn** – Historische kring *Baerne*; **Blaricum** – Historische kring Blaricum; **Gooise Meren** – Historische kring Bussum, Historische kring Stad Muiden; **Hilversum** – Hilversumse Historische Kring *Albertus Perk*, Stichting *Hilversum, Pas-Op!*; **Huizen** – Historische kring Huizen, Stichting Huizer Museum; **Laren**: Geologisch Museum Hofland, Historische kring Laren; **Muiderberg**: Stichting Monumentaal & Historisch Muiderberg; **Weesp** – Historische kring Weesp; **Wijdemeren** – Historische kring Ankeveen, 's-Graveland, Kortenhoef, Historische kring Loosdrecht, Historische kring Nederhorst den Berg, Kasteel Museum Sypsteyn.

Nog ca. 18 andere historische organisaties zijn op een andere wijze verbonden aan TVE

Gooi e.o. – Gemeentearchief Gooise Meren en Huizen, Landschap Erfgoed Utrecht, Nederlandse Genealogische Vereniging, afdeling Gooiland, Stichting Geopark Gooi en Vecht, Streekarchief Gooi en Vechtstreek, Vereniging Vrienden van het Gooi; **Blaricum**: Stichting Couleur locale Blaricum; **Eemnes**: Historische kring Eemnes; **Gooise Meren**: Stichting De Vesting, Stichting tot behoud Oude Begraafplaats Naarden, Vereniging Vestingstad Naarden, Comenius Museum; **Hilversum**: Stichting *De Hof*; **Huizen**: Vrienden van het Oude Dorp Huizen; **Laren**: Singer Laren; **Loenen**: Historische kring Loenen; **Muiderberg**: Stichting Monumentaal & Historisch Muiderberg; **Soest**: Historische vereniging Soest/Soesterberg; **Weesp**: Museum Weesp.

Het tijdschrift *Tussen Vecht en Eem* is een uitgave van TVE en verschijnt viermaal per jaar.

Redactie tijdschrift 'Tussen Vecht en Eem'

J.J.L. (Joris) Cammelbeeck, Naarden (hoofdredacteur)

F.J. (Frits) Booy, Baarn (eindredacteur)

C.F. (Claudette) Baar-de Weerd, Nederhorst den Berg

M.W.J.L. (Maria) Boersen, Bussum

S. (Sander) Koopman, Hilversum (redacteur archeologie)

Voor themanummers e.d. kan de redactie uitgebreid worden met tijdelijke gastredacteurs.

Redactieadres Juliana van Stolberglaan 32, 1412 BH, Naarden, tel. 035-6839318,

redactie@tussenvechteneem.nl

Technisch (vormgeving/opmaak) wordt de redactie ondersteund door

Anneke van de Koppel, Nieuw-Loosdrecht

Druk Drukkerij J. Bout & Zonen, Huizen NH

Voor vragen over bezorging en nabestelling kunt u terecht bij penningmeester@tussenvechteneem.nl

Tussen Vecht en Eem

Tijdschrift voor regionale geschiedenis

Kroonluchter in de Van Houtenkerk in Weesp. Zie het artikel over het einde van de Protestantenbond aldaar (foto Stichting Stadsherstel Amsterdam).

Redactioneel

Vaccineren tegen een besmettelijke ziekte, met alle bijkomende problemen, is geen nieuw verschijnsel. Wim Dral laat zien hoe de bestrijding van de pokken in heel Nederland, dus ook in Hilversum, in de negentiende eeuw werd aangepakt met een methode die stamde uit de periode dat Nederland onder Frans bestuur viel. Die problemen hingen niet zozeer samen met de burgers, maar met burgemeesters die nalieten hun rapporten *omtrent den staat der koepokinenting* aan de daartoe bevoegde provinciale commissie in te leveren. Zij wekten daarmee de indruk de mogelijkheid van een pokkenepidemie niet serieus te nemen.

In zijn reeks over de kaarten van Kuyper noteert Kees Floor eveneens klachten over burgervaders. Omdat Kuyper (1829-1908) zich bij het vervaardigen van zijn kaartjes voor de gemeentatlas op bestaande kaarten baseerde, benutte hij de opmerkingen van burgemeesters die hij een conceptkaartje had toegezonden. Maar die 'drommelsche burgemeesters' gaven niet altijd antwoord, noteerde Kuyper geïrriteerd.

Van een heel andere orde is het artikel van archeoloog Jos Bazelmans e.a. Daarin wordt zeer uitvoerig verslag gedaan van een onderzoek naar fossiele 'veeneiken' die bij recente bouwwerkzaamheden in de Bloemendalerpolder aan het licht kwamen. In verscheidene vervolgonderzoeken zullen zij een belangrijke rol gaan spelen, zoals in de studie naar neerslag en overstromingen in de Nederlandse delta in het eerste millennium voor en de eerste eeuwen na Christus.

Onderzoek is een terugkerend thema in dit nummer. Zo onderzocht Jaap Groeneveld of het tolhuisje in Eemnes wel ooit een tolhuisje was, of dat die naam op een mythe berust.

Soms wordt het heden geschiedenis waar je bijstaat. Dat gebeurde eind vorig jaar in Weesp. Na ruim tachtig jaar kwam daar een einde aan de lokale afdeling van de Nederlandse Protestantenbond. Bij die gelegenheid hield Peter Korver in het 'chocoladekerkje' van Van Houten een toespraak die hij voor TVE uitschreef. Een boeiende geschiedenis van een gemeenschap van vrije denkers en gelovigen. Ook bespreekt Korver het mooie boek *Hemelbestormers. Geheimen van het gewelf in de Grote Kerk van Naarden*. En tenslotte is daar nog het lustrumboek van Hilversumse Historische Kring Albertus Perk, *Hilversummers in de jaren '50*, een selectie uit het archief van de fotograaf Jacques Stevens.

Veel lees- en kijkplezier gewenst.

Joris Cammelbeeck

Voor de **inhoudsopgave** zie de achterzijde van de omslag.

Afbeelding omslag:

Joab steekt zijn mes in de rug van Amasa, een prefiguratie van het verraad van Jezus door Judas geschilderd op het gewelf van de Grote Kerk in Naarden.

©TVE 2022

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten van de illustraties volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Bestrijding van de pokken in Hilversum

Vaccinatie en registratie als wapen

Wim Dral

Epidemieën horen bij het leven. Van de pest in de Oudheid en de Middeleeuwen tot cholera en pokken in latere tijden. De pest en de pokken waren het meest gevreesd. De pest verdween rond 1670 uit West-Europa. Het sterftecijfer daalde echter niet, want de ene doodsoorzaak maakte plaats voor de andere.

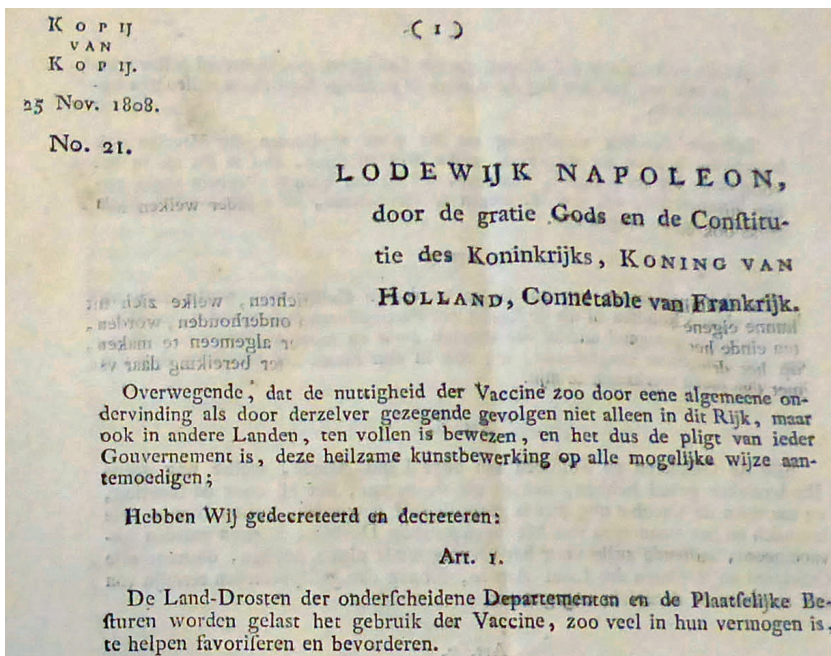
Vooraf de pokken lijken zich vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw tot de belangrijkste doodsoorzaak te hebben ontwikkeld. Deze ziekte was in het derde kwartaal van de achttiende eeuw verantwoordelijk voor 10 procent van de sterfgevallen in de grotere Nederlandse steden. Voor kinderen onder de tien jaar waren de pokken zelfs doodsoorzaak nummer één!¹

De impact van zo'n epidemie op het maat-

schappelijke leven was dus enorm. Hoe werd zo'n epidemie bestreden en hoe ging het er in Hilversum aan toe?

Vaccinatie

Het principe van vaccinatie heeft iets tegenstrijdigs: een kerngezond persoon met een bacterie of virusdeeltje van de ziekte inspuiten en dan hopen dat die persoon antistof-

Fragment van het decreet van koning Lodewijk Napoleon van 25 november 1808 ter bevordering van vaccinatie (collectie SAGV).

fen gaat aanmaken. Het verzet daartegen is van alle tijden. Dat was in de zeventiende en achttiende eeuw zo en dat is in onze tijd niet anders. Alleen de motieven verschillen wellicht. Deze manier van preventie wordt toch al tijden gebruikt. Het was bekend dat mensen die veel met koeien werkten en daardoor ook in aanraking kwamen met de ongevaarlijke koepokken, niet ziek werden van de 'gewone' pokken of hoogstens lichte ziekteverschijnselen vertoonden.

Daaruit concludeerde de Britse arts Edward Jenner (1749-1823) dat koepokken konden beschermen tegen pokken bij mensen. Om zijn hypothese te testen infecteerde hij op 14 mei 1796 een 8-jarige jongen met koepokken. Hij maakte twee kleine krasjes op zijn huid en wreef die krasjes in met de vloeistof uit de pok van de hand van een melkmeisje. Na een dag of zeven vertoonde de jongen wat lichte ziekteverschijnselen, maar twee dagen later was hij genezen. Op 1 juli van datzelfde jaar infecteerde Jenner de jongen met het menselijke pokkenvirus. Hij werd niet ziek!² Deze methode had dus succes en waaide in 1799 over naar Nederland, toen de Rotterdamse arts L.S. Davids ermee aan de slag ging.

Een belangrijk wapen in de bestrijding van de pokken werd dus de vaccinatie, maar daarnaast was ook een goede registratie van ziektegevallen een waardevol hulpmiddel. Inzicht in de vaccinatie- en besmettingsgraad was van belang om een strategie uit te kunnen stippen ter bestrijding van de ziekte. Deze wapens werden tijdens en na de Franse tijd ingezet. Een leger van artsen, *armbestuurders*, overheidsfunctionarissen, pastoors, predikanten, onderwijzers en grootgrondbezitters ging mee op 'kruistocht'.

De overheid speelde hierin een actieve rol, financierde het inentingsprogramma en voerde campagne. Ouders kregen premies en artsen medailles. In de campagne werden ouders min of meer gedwongen hun kinderen te laten vaccineren. Een niet ingeënt kind liep namelijk kans van school gestuurd te worden.³ Door

het niet verplichte karakter was de maatregel niet waterdicht, zoals we nog zullen zien.

Franse tijd

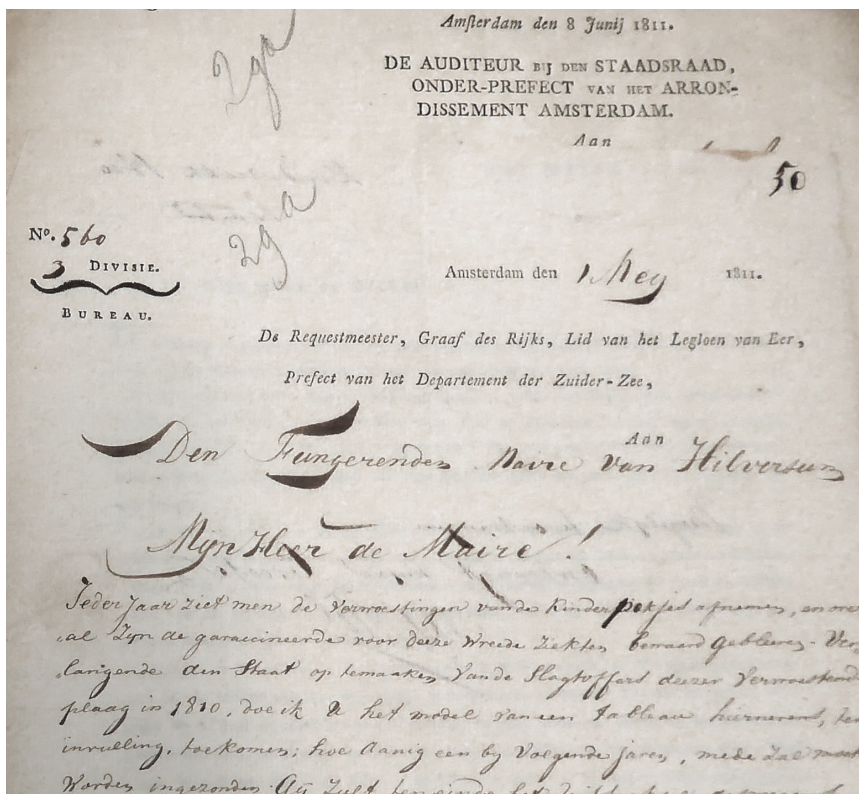
Koning Lodewijk Napoleon vond de koepokprik *het dierbaarste voorwerp van de staat* en hij riep dokters op alle burgers gratis te vaccineren.⁴ In 1811, het jaar van een groots opgezette campagne, constateerde het Franse gezag verheugd *dat ieder jaar men de verwoestingen van de kinderpokjes [ziet] afnemen, en over al zijn de gevaccineerden voor deze wreede ziekten bewaard gebleeven*. Deze vreugde over het succes van vaccinatie moest worden opgevat als stimulans om het nieuwe bijgevoegde en eenvoudige 'tableau' punctueel in te vullen. Het formulier hielp *den staat op te maaken van de slagtoffers deezer verwoestende plaag*.⁵

In Maastrand werden in 1811 en 1812 64 mensen tegen de pokken gevaccineerd.⁶ In Graft was men zelfs sneller. De chirurgijn Caton rapporteerde in 1809 dat hij 53 kinderen had ingeënt in Graft, Westgraftdijk en Noordeinde om te voorkomen dat de kinderen de toegang tot de school werd geweigerd.⁷ Hilversum was echter niet zo snel!

De eerste jaren na de Franse tijd

De Nederlandse overheid zette het volksgezondheidsbeleid van de voormalige bezetter voort. Men zou verwachten dat zij en de bevolking de handen ineen zouden slaan voor de goede zaak. Een centrale gecoördineerde aanval op de pokken was immers in ieders belang. De archieven laten deze saamhorigheid echter niet zien. Vaccinatie was niet erg populair onder de bevolking of zoals dr. J.F. van Hengel het ruim een halve eeuw later verwoordde: *De Gooilander is sterk gehecht aan voorvaderlijke zeden en gewoonten, en dientengevolge wars van alles, wat nieuw is*.⁸

David Jacob van Lennep⁹, commissaris voor het district Amsterdam van de Provinciale Commissie Geneeskundig Onderzoek en Toe-

Fragment van een brief van 1 mei 1811 van de auditeur van de staatsraad aan de burgemeester van Hilversum over het invullen van het juiste formulier (collectie SAGV).

voorzigt in Noord-Holland, beklagde zich bij verschillende burgemeesters over de nalatigheid waarmede de respectieve gemeentebesturen hunne opgaven wegens de vaccine, kinderziekte en het getal en namen der lijderen aan deze ziekte over leden inzonden.¹⁰ Dat de brief in het Hilversumse archief bewaard gebleven is, betekent dat ook de dorpsregering op deze nalatigheid werd aangesproken.

Maar daar bleef het niet bij. In 1815 werden diverse burgemeesters gemaand op tijd hun rapporten in te leveren, omdat de provinciale commissie in haar verslag over het jaar 1814 geen gedetailleerd verslag kon opmaken omtrent den staat der koepokinenting, doordat sommige dorpen de gegevens niet hadden aangeleverd.¹¹ En op 3 juli 1816 viel er weer een brief bij de Hilversumse burgemeester

op de deurmat, omdat het rapport omtrend de koepokinenting gedurende het 1e quartier van dit jaar nog niet was opgestuurd.¹²

In 1819 kreeg het dorpsbestuur een reprimande van de griffier van de Staten van Holland, Van Zuijlen van Nijvelt, dat men een – in het dorp heersende – epidemie niet had gemeld.¹³ Zo op het oog ging Hilversum dus nogal slordig om met het verstrekken van gegevens en wekte daarmee de indruk de epidemie niet erg serieus te nemen. Zagen de Hilversummers de pokken dan niet als een gevaar?

Artsen in de frontlinie

Er waren wel degelijk mensen die het gevaar zagen en voorop gingen in de strijd. Een

maand vóórdat hij zijn reprimande uitdeelde aan de dorpsregering, had Van Zuijlen van Nijvelt aan diezelfde regering laten weten dat de medicus H.B. Valkenhoff, inwoner van het dorp, onderscheiden zou worden voor zijn grote inspanning ter bestrijding van de ziekte. Diens tomeloze inzet was niet onopgemerkt gebleven. Op 13 november 1819 deelde de griffier namelijk mee dat het Zijne Majesteit had behaagd op grond van artikel 9 van het Koninklijk Besluit van 18 april 1818 een gouden erepenning ter waarde van 50 gulden toe te kennen aan *H.B. Valkhof med docter te Hilversum [...], welke in het jaar 1818 het grootste getal personen zonder eenige beloning [had] gevaccineerd.*¹⁴

Tijdens de epidemie van 1831 werd Valkenhoff opnieuw onderscheiden voor zijn belangeloze inzet. Deze keer werd hij samen met collega-arts, E.W.C. Ludeking, geëerd met een gouden medaille.¹⁵

Dr. J.F. van Hengel, die in 1838 naar Hilversum was gekomen, ging de pokken te lijf door gratis de ‘minvermogenden’ te vaccineren. Hij trok zich de erbarmelijke leefomstandigheden in Hilversum aan en probeerde er wat aan te doen. Zijn *Geneeskundige plaatsbeschrijving van het Gooiland* was de neerslag van 38 jaar werken te midden van *Gooische toestanden*.¹⁶ Hij bracht onder meer de tyfusepidemie van 1857 in kaart en toonde het verband

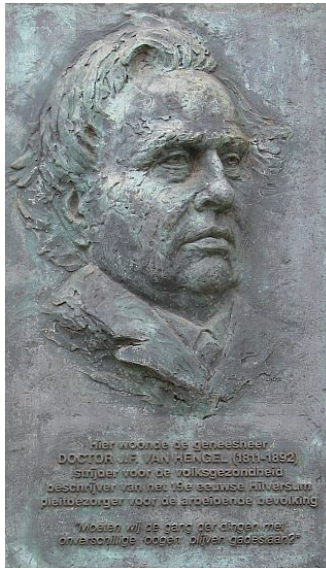
aan tussen deze besmettelijke ziekte en de gebrekkige hygiëne.

Zijn vaccinatiearbeid tegen de pokken werd in 1863 beloond met een onderscheiding.¹⁷ Zijn ‘strijdmaker’ en collega, dr. J.G.J. Mol, kreeg de erepenning twee jaar later.¹⁸ De gemeenteraad deed letterlijk een duit in het zakje door in 1871 de onkosten die beide heren hadden gemaakt, voor zijn rekening te nemen.¹⁹

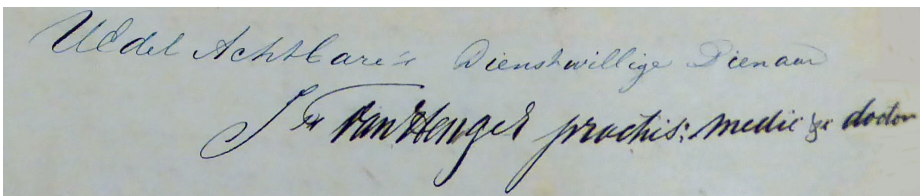
De situatie op school

Sommige maatregelen waren rigoureuus en grepen stevig in op het leven van alledag.

Maatregelen die ook in de schoolbanken zichtbaar waren. Al eerder werd gewag gemaakt van het besluit dat een niet ingeënt kind van school gestuurd kon worden. Schoolmeester Dirk de Liefde, sinds 1803 bovenmeester van de school aan de Kerkbrink, rapporteerde netjes welke kinderen de ziekte hadden gehad en welke kinderen tegen de ziekte waren ingeënt. In het archief zijn verscheidene lijsten bewaard gebleven. Zo weten we bijvoorbeeld dat op de lijst van 1 juli 1840 dertien kinderen²⁰ stonden die de ziekte hadden opgelopen en dat er 33 kinderen gevaccineerd waren.²¹ Er werd geen melding gemaakt van ongevaccineerde kinderen. De lijst van meester De Liefde geeft

Plaquette van dr. J.F. van Hengel op het woonhuis van Van Hengel, nu apotheek Van Heemskerck Duker, Kerkbrink 18 in Hilversum (www.tgooi.info/beelden/hengel.php).

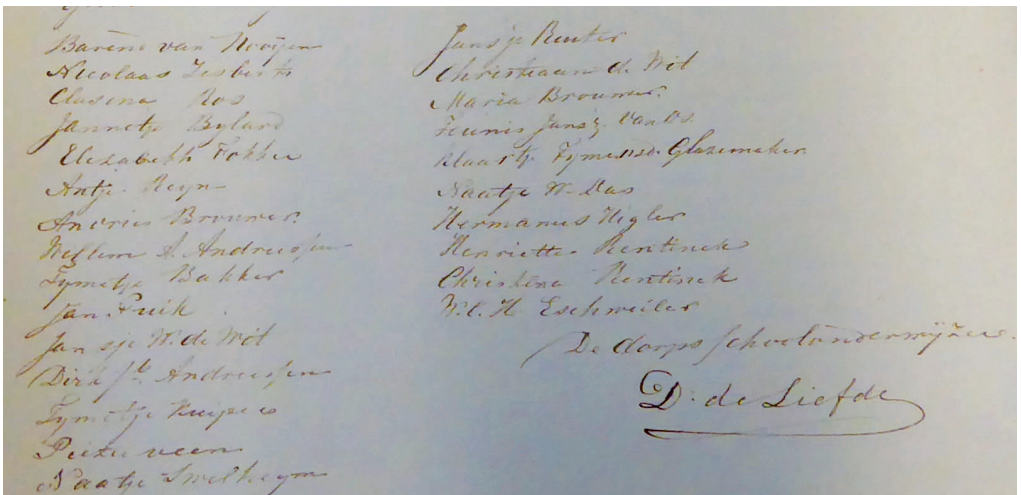
De handtekening van dr. J.F. van Hengel in 1853 (collectie SAGV).

helaas geen antwoord op de vraag of de kinderen die de ziekte hadden doorgemaakt, wel of niet gevaccineerd waren, maar laat wel zien dat hij vaccinatie uiterst serieus nam.

Voorzichtigheid was troef op de scholen, want ook meester J.J. Ebbers, de bovenmeester van de openbare school aan de Langestraat, meldde aan het dorpsbestuur dat hij de school tijdens zijn ziekte had gesloten, maar toen hij weer aan het werk ging, de nodige door de overheid gewenste maatregelen had doorgevoerd.²² Maar aangezien de regels geen verplicht karakter hadden, liet de uitvoering weleens te wensen

in Noord-Holland, G. Vrolik, twijfelde in 1847 aan het effect van inenting, omdat hij had vernomen dat ingeënte inwoners de ziekte toch weer hadden gekregen. Dat was niet bepaald reclame voor het toch al niet zo populaire vaccineren.

Hij wilde daarom weten of er wel voldoende koepokstof van goede kwaliteit aanwezig was. En werden de naamlijsten van gevaccineerde mensen wel consequent ingevuld? Door het niet consequent invullen van de lijsten kreeg men immers geen goed overzicht van het aantal besmettingen en gevaccineerden. Kortom,

Fragment uit de opgave van schoolmeester De Liefde van gevaccineerde kinderen en kinderen die de pokken hebben gehad op 1 juli 1840 (collectie SAGV).

Baron van Noijen
Nicolaas Desbiers
Clodina Vos
Jannetje Boland
Elisabeth Fabbe
Antje Meyn
Anrius Brouwer
Willelm A. Andrius Jan
Symetje Bakker
Jan Zuik
Jan van H. de Wit
Dirk J. Andrius Jan
Symetje Kuiper
Pietruccen
Saate Swelthuyzen

Jansje Reuter
Christiaan de Wit
Maria Brouwer
Leunis Jansz van O.
Mauritje J. Janssen Glaumaker
Saate H. de
Hermanus Higer
Henriette Reuter
Christene Reuter
W. H. Eschweiler

De Dorps/choetanderwijzer
D. de Liefde

Fragment uit de opgave van schoolmeester De Liefde van gevaccineerde kinderen en kinderen die de pokken hebben gehad op 1 juli 1840 (collectie SAGV).

over. Zo gingen de kinderen van Van Beusekom en De Wit gewoon naar school, terwijl ze zieke gezinsleden hadden en ze bovendien niet waren ingeënt.²³ Hadden ze geweigerd kunnen worden? Wellicht wel, maar het werd niet gedaan! Het bleek dus nog niet zo eenvoudig om afgekondigde maatregelen zodanig te handhaven dat iedereen zich eraan zou houden.

Meer verplicht karakter

De president van de Provinciale Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt

zonder gegevens geen controle! En dat was een bron van ergernis voor de overheid. Die vrijwilligheid moest plaats maken voor een meer verplicht karakter.

En ook een belangrijk man als Van Hengel was niet altijd even punctueel met het invullen van de gewenste formulieren. Op 16 februari 1850 ontving de Hilversumse burgemeester een brief van de gouverneur van de provincie Noord-Holland, dr. mr. D.J. van Ewijk, met de vraag of de 'Med. Doctor Van Hengel' gegeven was het juiste formulier te gebruiken bij het invullen van de lijst van gevaccineerden

Dr. mr. D. J. van Ewijck, gouverneur van Noord-Holland 1840-1855; hij overleed in 1857 (collectie Rijksmuseum).

over het jaar 1848.

Wanneer iedereen er een eigen manier van invullen op nahield of verouderde formulieren gebruikte, ontving men niet de juiste data en dat kwam de bestrijding van de ziekte niet ten goede. Hij moest het model gebruiken dat afgedrukt stond in het *Provinciaal blad*, nummer 37 van 1848.

Deze formulieren waren te verkrijgen bij de boekverkoper Bentinck in Amsterdam voor 2½ cent.²⁴ Zo moeilijk kon dat toch niet zijn, lijkt Van Ewijck te zeggen. Het is op zijn minst opmerkelijk dat Van Hengel in 1850 nog steeds een verouderd formulier gebruikte.

Conclusies

Epidemieën en de bestrijding daarvan horen bij het leven. Het nieuwe wapen tegen de pokken was de inenting van mensen met de koepestof. Deze methode, ontdekt door Jenner, bleek succesvol, maar was desondanks niet populair. Nieuwigheden vond men maar niets in het Gooi, leerden we van Van Hengel. In de Franse tijd werd een aanvang gemaakt met de bestrijding op grote schaal door middel van vaccinatie en registratie. De campagne van 1811 is daar een voorbeeld van. De resultaten in Maasland en Graaf waren veelbelovend.

Na de Franse tijd wilde de overheid deze lijn voortzetten, maar doordat er geen dwang achter zat, zien we in de brieven van centrale overheidsdienaren de kritiek op de aanpak van de lokale overheden. Wilde men de ziekte op de knieën krijgen, dan moest de centrale

overheid beschikken over de juiste gegevens en aan de aanlevering daarvan schortte het nogal eens. En zelfs de artsen, die voorop gingen in de strijd, hun best deden de ziekte de kop in te drukken en ook voor die inzet werden gedecoreerd, gingen ‘administratief’ weleens in de fout. De bevolking hield zich ook niet altijd aan de regels.

Het verhaal dat de archiefstukken vertellen is er een van goed bedoelde beleidsvoornemens en initiatieven en een halfslachtige opvolging. Wellicht waren de maatregelen niet voor eenieder duidelijk of zag men het nut er niet van in ze op te volgen. Een parallel naar de aanpak van de huidige corona-epidemie dringt zich onwillekeurig op. Kennelijk is het gezamenlijk bestrijden van een epidemie moeilijker dan men aan de schrijftafel bedenkt. Dat lijkt iets van alle tijden!

Dit artikel verscheen eerder in het *Hilversums Historisch Tijdschrift* 4, 2020.

Noten

1. Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei*. Amsterdam, 2005, p. 69-70.
2. Krijn Soeteman, ‘De Britse arts Edward Jenner vond het vaccin uit’, in: *Quest*, 21 februari 2020.
3. Marco H.D. van Leeuwen, *De Eenheidsstaat: onderlinges, armenzorg en commerciële verzekeraars 1800-1890*. Den Haag/Amsterdam, 2000, p. 149-152.
4. Website *IsGeschiedenis*: Geschiedenis van de vaccinatie; <https://isgeschiedenis.nl/nieuws/geschiedenis-van-de-vaccinatie> (geraadpleegd 11 december 2021).
5. Streekarchief voor Gooi en Vechtstreek (hierna SAGV) o6o Archief dorpsbestuur Hilversum

- (hierna ADH) 89, auditeur bij de Staatsraad aan de Maire van Hilversum, 1 mei 1811.
6. D.J. Noordam, *Leven in Maasland. Een hoogontwikkelde plattelandsamenleving in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw*. Hilversum, 1980, p. 179.
 7. G.J. Schutte, *Een Hollandse dorpsamenleving in de late achttiende eeuw. De banne Graft 1770-1810*. Franeker, 1989, p. 171.
 8. J.F. van Hengel, *Geneeskundige plaatsbeschrijving van het Gooiland*. Den Haag, p. 283.
 9. David Jacob van Lennep (1774-1853) dichter en hoogleraar Latijn en Grieks, accepteerde op verzoek van Lodewijk Napoleon een bestuurlijke functie en bleef daarin actief ook na de Franse Tijd. Hij was de vader van de schrijver Jacob van Lennep.
 10. SAGV, ADH 91, Van Lennep aan burgemeester van Hilversum, 7 september 1814
 11. SAGV, ADH 91, circulaire Van Tets van Goudriaan 30 november, 1815
 12. SAGV, ADH 91, Van Tets van Goudriaan aan burgemeester van Hilversum, 3 juli 1816.
 13. SAGV, ADH 89, Van Zuijlen van Nijeveld aan de burgemeester van Hilversum, 7 december 1819.
 14. SAGV, ADH 91, Van Zuijlen van Nijeveld aan de burgemeester van Hilversum, 13 november 1819. Hij wordt in dit exemplaar Valkhof, genoemd, maar er wordt wel degelijk Valkenhoff bedoeld. Zie: *Nederlandsche Staatscourant 4 maart 1820*. Vijftig artsen werden met de gouden medaille verrast. Zie strekking artikel 9 N.T.v.G 73.II. 44, p. 5152, zie <https://www.ntvg.nl/system/files/publications/1929151490001a.pdf>.
 15. SAGV, ADH 91, Gedeputeerde Van Stralen aan burgemeester van Hilversum, 17 maart 1835.
 16. Van Hengel, a.w., voorbericht z.p.
 17. SAGV, Archief gemeentebestuur Hilversum 1851-1939 (hierna AGH) 4447, Tilanus aan gemeentebestuur, 28 mei 1863 voor Van Hengel.
 18. SAGV, AGH 4447, Tilanus aan gemeentebestuur, 18 september 1865, voor J.G.J.J. Mol.
 19. SAGV, AGH 6047, Raad 18, maart 1871.
 20. Dit waren Otto van Loenen, Aaltje de Nooij, Antje Hedumer, Marretje Haan, Pieter Verbeek, Truitje Fokker, Jansje van Reenen, Dirkje W(ille) ms. Andriessen, Dirkje C(orneli)sd Andriessen, Willem Bakker, Elisabeth Baas, Trijntje Hebink en Marretje Kruiemel.
 21. SAGV, ADH 91, lijst leerlingen De Liefde, 1 juli 1840.
 22. SAGV, ADH 91, Ebbers aan dorpsbestuur, 23 augustus 1845.
 23. SAGV, ADH 91, Vrolik, president van de Provinciale Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toezicht in Noord Holland aan burgemeester Hilversum, 30 september 1846.
 24. SAGV, ADH 91, Van Ewijck aan de burgemeester van Hilversum, 16 februari 1750.

DR. WIM DRAL studeerde geschiedenis aan de Vrije Leergangen en de Universiteit Leiden. Hij promoveerde aan die universiteit in 2016 op een politieke biografie van de achttiende-eeuwse raadspensionaris Anthonie van der Heim (1693-1746). Hij is werkzaam als historicus bij Achmea en lid van de redactie van het *Hilversums Historisch Tijdschrift*.

Veeneiken uit de polders bij Weesp

De landschapontwikkeling rondom Angstel en Vecht

Jos Bazelmans, Sjoerd van Daalen, Minko Houwman,
Esther Jansma, Jan-Willem de Kort en Harm Jan Pierik¹

In de afgelopen twee jaar zijn in Weesp bij grootschalige bouwwerkzaamheden in de Bloemendalerpolder en bij het ploegen van een akker in de Hondswijkerpolder² bijna 140 subfossiele eiken, ook wel ‘veeneiken’ genoemd, aan het licht gekomen (figuur 1). De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft deze boomstammen bemonsterd en dendrochronologisch onderzocht.³

Vrijwel allemaal konden ze worden gedateerd. De 88 gedateerde eiken uit de Bloemendalerpolder groeiden daar in de periode van de dertiende eeuw BCE⁴ (voor Christus) tot in de vierde eeuw CE (na Christus) en de 42 gedateerde exemplaren uit de Hondswijkerpolder leefden van de tiende eeuw BCE tot in de tweede eeuw CE.

Samen met de analyse van meer dan 140 andere gedateerde veeneiken uit dezelfde pe-

riode die tussen 1986 en 2020 in het gebied van Vecht en Angstel zijn gevonden (figuur 2), vormen de nieuwe gegevens een versterking van de voor West-Nederland beschikbare jaarringkalender.⁵ Tevens zullen ze een voor-aanstaande rol spelen in de studie van neerslag en overstromingen in de Nederlandse delta in het eerste millennium BCE en de eerste eeuwen van onze jaartelling.⁶ In dit artikel worden de twee hierboven genoemde vindplaatsen, het veldwerk en het laboratorium-onderzoek besproken. Daarnaast wordt een eerste overzicht gegeven van de uitkomsten van het onderzoek en wordt besproken hoe de lokale bosgeschiedenis past in de landschappelijke of paleogeografische ontwikkeling van het gebied van Angstel en Vecht. Tot slot wordt ingegaan op de vraag of de gegevens mogelijk informatie bevatten over ontbossing in de late ijzertijd en Romeinse tijd.

De waarde van kienhout

Er bestaat een speciaal woord voor hout dat in (voormalige) veengebieden wordt teruggevonden: *kienhout*. Kienhout is vaak al duizenden jaren oud, maar door de inbedding ervan in waterverzadigd, zuurstofloos veen is het nooit vergaan. Tijdens de grootschalige ontginning van de Fries-Drentse veengebieden in de zeventiende tot en met de twintigste eeuw is het in grote hoeveelheden aangetroffen.⁷ In de

Figuur 1. Weesp-Bloemendalerpolder 24 november 2021: bemonstering van een veeneik (foto RCE).

Figuur 2. Stroomgebied van Vecht en Angstel: veeneiken geregistreerd bij de RCE en de Stichting RING.

De aantallen betreffen gedateerde en ongedateerde bomen en bomen die nog onderwerp van dendrochronologisch onderzoek zijn. Van een aantal veeneiken is de exacte vindplaats onbekend. Hier is gekozen voor de coördinaten van het centrum van het dorp waar ze gevonden zijn.

Hollandse veengebieden wordt kienhout al sinds mensenheugenis gevonden bij bouw- werkzaamheden, het graven van sloten en het scheuren, spitten of ploegen van grasland.⁸ Er bestond in het verleden een aanzienlijke markt voor, omdat het uitstekend geschikt was als brand- of timmerhout of als dakbedekking.⁹

Tegenwoordig is kienhout door het geringe aanbod kostbaar en de takken ervan zijn ge-

liefd onder mensen met een aquarium. Deze zakken namelijk meteen naar de bodem en vormen daar een decoratief element. Dikke stammen vinden aftrek bij kunstenaars en meubelmakers. Een Duitse fabrikant verwerkt oude eiken als fineer in zijn duurste inbouwkeukens.¹⁰ Recentelijk is in de Binnenveldse Hooilanden bij Wageningen in de buitenlucht een kunstwerk onthuld dat gemaakt is uit

veeneiken die gevonden zijn bij natuurontwikkeling ter plekke.¹¹ Kienhout is echter ook van grote betekenis voor de wetenschap. Subfossiele¹² eiken uit veen zijn van belang voor de datering van cultureel erfgoed, de reconstructie van vroegere neerslag en overstromingen en de reconstructie van vroegere (cultuur) landschappen. De Weesper eiken zijn hier een goed voorbeeld van.

In de eerste plaats dragen de Weesper eiken bij aan de kern van de *dendrochronologie*: dateren.¹³ De breedte van een jaarring is voornamelijk het gevolg van het weer en de bodem waarop een boom groeit. Een voor een bepaalde boomsoort gunstige combinatie van ondergrond, temperatuur en neerslag leidt voor die soort tot een snelle aanwas en een brede ring, terwijl een combinatie van minder gunstige omstandigheden een langzame aanwas en dus een smalle ring oplevert. Als bomen zoals eik, es, iep of beuk onder dezelfde bodemkundige en klimatologische omstandigheden groeien en deze omstandigheden periodiek ongunstig zijn voor hun groei, lijken hun opeenvolgende jaarringen sterk op elkaar. De opeenvolging van vele tientallen afwisselend smallere en bredere jaarringen in deze soorten vormt zo een karakteristieke ‘streepjescode’ voor een bepaalde periode in een bepaald gebied. Uit combinaties van vele, sterk op elkaar lijkende, streepjescodes worden gemiddelde regionale jaarringkalenders (of *referentiecurves*) samengesteld. De langste hiervan bestaan uit grote hoeveelheden elkaar overlappende jaarringreeksen van levende bomen en van hout uit historische gebouwen, opgravin-

gen, rivieren én (soms) veen. Hout met een onbekende ouderdom, bijvoorbeeld uit een archeologische opgraving of een oud gebouw, wordt gedateerd door de streepjescode daarvan te vergelijken met meerdere referentiekalenders. Treedt er op een bepaalde positie een statistisch significante match op en kan deze met meerdere onafhankelijke kalenders worden bevestigd, dan is van elke ring in het onderzochte hout bekend in welk kalenderjaar deze is gevormd en is het hout gedateerd. De

Figuur 3. Weesp-Hondswijkpolder november 2019: bemonstering veeneiken (foto RCE).

kalenders die ontwikkeld zijn uit eikenhout dat in Nederland is gevonden, reiken met enkele hiaten ongeveer 8.400 jaar terug in de tijd. De Weesper eiken vallen weliswaar niet in een van deze hiaten, maar vormen toch een substantiële versterking van de jaarringkalender voor West-Nederland, doordat de kwaliteit van een referentiekalender (mede) bepaald wordt door het aantal elementen dat erin is opgenomen.

In de tweede plaats vormen veeneiken een bron voor de studie van jaar tot jaar van klimatologische en – in Nederland vooral – hydrologische ontwikkelingen. De breedte van een jaarring is immers *grosso modo* de resultante

van de temperatuursom in voorjaar en zomer en de beschikbaarheid van water. Als het gaat om veeneiken is laatstgenoemde factor doorslaggevend, want met hun standplaats in een elzenbroekbos bevonden ze zich in hydrologisch opzicht aan de grenzen van hun natuurlijke leefgebied. Overvloedige neerslag, maar vooral overstromingen vanuit nabijgelegen rivieren konden onder meer door wortelrot in een bepaald jaar leiden tot een minimale aanwas en tot een verstoring van de groei, die nog jaren daarna kon doorwerken.¹⁴

In de derde en laatste plaats kunnen veeneiken, zeker wanneer er sprake is van een relatief grote steekproef, een beeld geven van de lokale bosontwikkeling en daarmee van de landschappelijke ontwikkeling.¹⁵ Immers, in landschappelijk dynamische gebieden zoals West-Nederland was sprake van een opeenvolging in de tijd van milieus waarin veeneiken wel of niet konden groeien, afhankelijk van de hydrologische condities. Dit thema staat in dit artikel centraal.

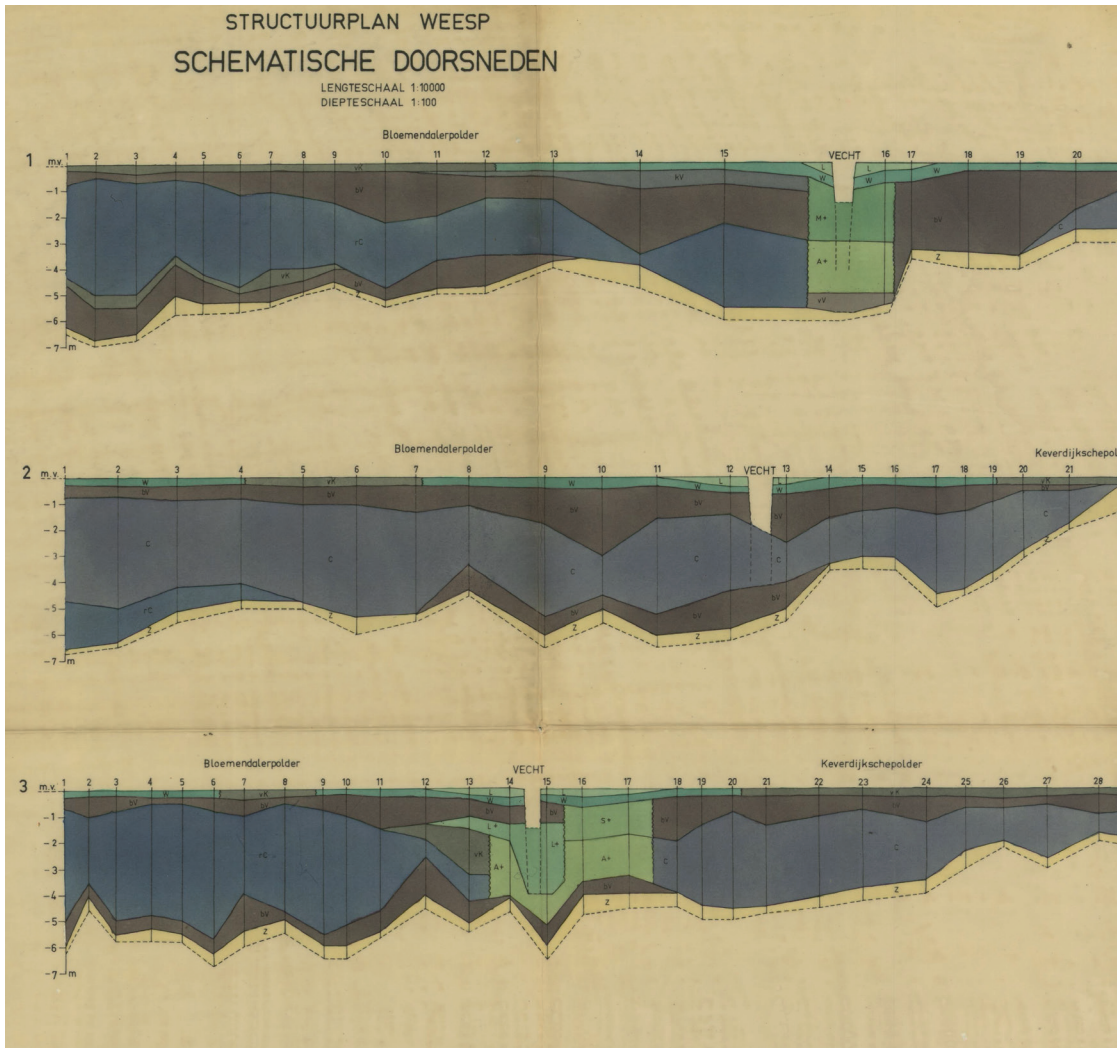
Veldwerk en monstername

Tijdens onderzoek naar veeneiken in de Binnenveldse Hooilanden bij Wageningen¹⁶ werd de RCE door een machinist van de firma *Martens en Van Oord* (Oosterhout) geattendeerd op de vondst van soortgelijke boomstammen bij grondwerkzaamheden in de Bloemendalerpolder bij Weesp. Bij een bezoek op 3 juli 2019 werden op de nieuwbouwlocatie Weespersluis op twee verschillende locaties in totaal 21 veeneiken aangetroffen.¹⁷ Een ervan bevond zich in geïsoleerde positie aan de noordzijde van de bouwlocatie. Geen enkel exemplaar bevond zich *in situ*. In slechts een enkel geval betrof het wortelresten zonder stam. In de meeste gevallen was sprake van een wortelaanzet (en soms wortels) en een opgaande stamhoogte van circa 1,5 tot 8 m. De afwezigheid van bast en de aanwezigheid van krimp scheuren tot op het kernhout (en soms dieper) maakten duidelijk dat veel

veeneiken al enige tijd in de buitenlucht lagen en aan wind en zon waren blootgesteld.

De betrokken opzichter gaf toestemming om de veeneiken te bemonsteren. Met een kettingzaag werd van iedere boomstam haaks op de lengterichting een monster genomen van circa 5 cm dikte. Daar waar sprake was van een eik met wortelaanzet of wortels vond de monstername op circa 1 m hoogte plaats. De keuze voor deze hoogte voorkomt dat in het monster vervormingen aanwezig zijn die veroorzaakt zijn door de uitwaaierende wortels. In alle gevallen werd met hetzelfde oogmerk monstername vermeden ter hoogte van knoesten of de aanzet van takken. Al in het veld kon worden vastgesteld dat vrijwel alle bomen grote aantallen jaarringen bevatten (>70) en daarmee in principe geschikt zijn voor dendrochronologisch onderzoek. Elk monster kreeg een RCE-projectcode (WEBP19) en een uniek monsternummer en werd ingepakt in dunne acetaatfolie (keukenfolie) om uitdroging te voorkomen. Tussen juli 2019 en februari 2021 werden de werkzaamheden binnen het plangebied systematisch gevolgd en op acht aanvullende momenten werden nog eens 71 nieuw gevonden veeneiken bemonsterd ($n_{\text{tot}}=93$).¹⁸ De aanpak en de voortgang van de graafwerkzaamheden maakten het jammer genoeg onmogelijk om een of meerdere veeneiken *in situ* te bestuderen.

Op 4 november 2019 attendeerde een medewerker van Natuurmonumenten de RCE in een tweet erop dat in de buurt van het Naardermeer een groot aantal veeneiken was 'opgegraven'. Navraag bij Natuurmonumenten maakte duidelijk dat ze waren gevonden in de Hondswijkerpolder, direct ten westen van de spoorlijn Almere-Weesp, bij het machinaal spitten van grasland voor maisteelt.¹⁹ Het kienhout was in het bezit van Wouter Slors (Muiderberg). Het ging in totaal om 46 stammen met een lengte van ca. 1,5 tot 5 m. In de meeste gevallen was een wortelaanzet aanwezig. Het spinthout was veelal sterk aangetast door uitdroging. In overleg met de eigenaar

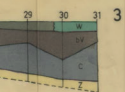
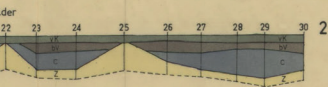
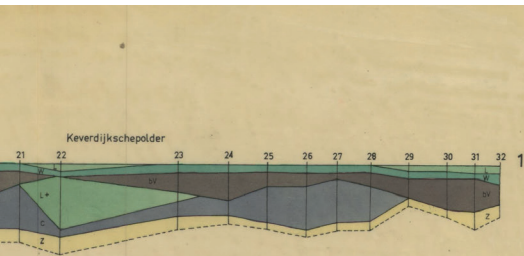
Figuur 4. Weesp-Hondswijkerpolder en Weesp-Bloemendalerpolder:

konden 42 veeneiken worden bemonsterd op de hierboven beschreven wijze (RCE-project-code: WPHP19) (figuur 3). Op de vindplaats zelf bleek nog een kleine stapel sterk versplinterd kienhout te liggen. Hiervan konden vier stammen worden bemonsterd ($n_{\text{tot}}=46$).²⁰

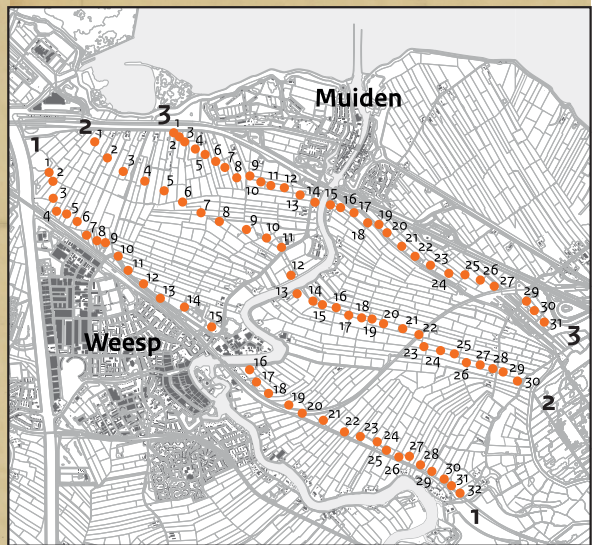
Ondergrond

Binnen het onderzoeksgebied tussen het Naardermeer in het oosten en het Amster-

dam-Rijnkanaal in het westen en tussen het IJsselmeer in het noorden en de bebouwde kom van Weesp in het zuiden is in het verleden relatief veel booronderzoek verricht.²¹ Er bestaat dus een goed beeld van de ondergrond (figuur 4). Het gebied, waarvan het huidige oppervlak zich bevindt tussen 1,5 en 2 m -NAP, ligt op de westelijke helling van het Gooise deel van de stuwwal van de Utrechtse Heuvelrug. Deze stuwwal bestaat uit tijdens de voorlaatste ijstijd (het Saalien)

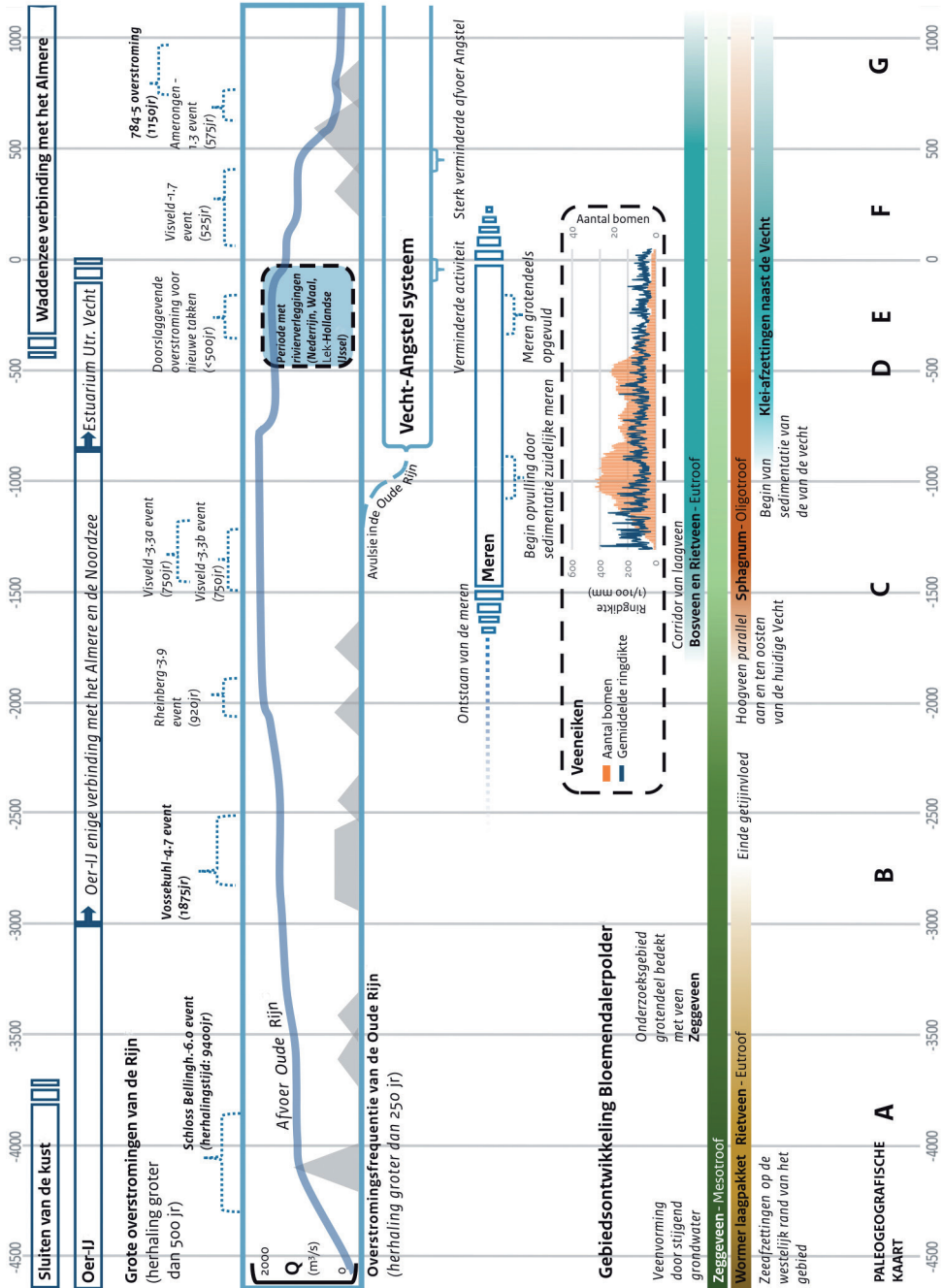
LEGENDA		Lutumgehalte
Z	matig fijn zand (pleistocene)	
A	zeer lichte zavel en/of kleilig tot kleiarm zeer fijn zand (holocene)	< 12 %
S	matig lichte zavel	12 - 17 1/2 %
M	zware zavel	17 1/2 - 25 %
L	lichte klei	25 - 35 %
W	matig zware klei	35 - 50 %
VK	venige klei	
KV	kleilig veen	
VV	verlagen bosveen	
BV	bosveen	
C	zeggeveen	
VC	riet zeggeveen	
+	kalkrijk <small>(alle niet met dit teken aangegeven lagen zijn kalkarm)</small>	
	schematische begrenzing tussen twee lagen	
	6	
	plaatsen en nummers van de boringen	

drie schematische doorsneden (overgenomen uit De Lange en Bles 1963).

door landijs gestuwde afzettingen van zand en grind van de Rijn en de Maas. Deze afzettingen bevinden zich in het oosten van het onderzoeksgebied anderhalve meter onder het oppervlak; in het westen zijn ze op een diepte van 12 tot 13 meter te vinden. Op de gestuwde afzettingen bevindt zich een dik pakket zandige afzettingen dat tot de *Formatie van Boxtel* wordt gerekend. Het grootste deel bestaat uit materiaal dat tijdens de laatste ijstijd door afspoeling vanaf de Heuvelrug en

de wind is afgezet. De bovenste decimeters tot anderhalve meter betreft 'dekzand' uit de laatste duizenden jaren van de laatste ijstijd (het Weichselien). Op sommige plekken direct ten westen van het Naardermeer ligt de top van het dekzand aan het oppervlak in de vorm van nog herkenbare zandduinen. Bij de Vecht ligt de top op 6 m -NAP en in het westen van het gebied op 7,5 m -NAP. De top van het pleistocene dekzand laat een golvend verloop zien dat samenhangt met de toppen van

Figuur 5. Ontwikkeling tussen 4500 BCE en 1000 CE van de Nederlandse kust, het Oer-IJ, de Oude Rijn, de Vecht en de Angstel en de omgeving ten noorden van Weesp. Figuur lezen in samenhang met figuur 6.

de duinen en de lagere delen daartussen.²²

Tussen de pleistocene afzettingen en het huidige oppervlak bevinden zich vooral metersdikke pakketten veen uit de huidige warme periode, het Holoceen (*Formatie van Nieuwkoop*). In het westen is dit pakket tot meer dan 5 meter dik; in het oosten wigt het uit tegen de stuwwal. Het ontstaan ervan is in algemene zin te danken aan een vernatting van het gebied die het gevolg was van een zeespiegelstijging na afloop van de laatste ijstijd – eerst snel, later langzaam – en een daarmee samenhangende verhoging van het grondwaterniveau. Op sommige plekken binnen het onderzoeksgebied bevindt zich direct op het Pleistocene zand het zogenoemde *Basisveen* dat vanaf ca 6000 BCE gevormd is aan de rand van een snel verdrinkende kustvlakte. Deze verdrinking zorgde ervoor dat het westelijke deel van het onderzoeksgebied zo'n vijfduizend jaar geleden onder directe invloed van de zee kwam te staan. In de ondergrond van het westelijk deel van de Bloemendalerpolder zijn dan ook getijdeafzettingen te vinden uit een wadachtig milieu (*Formatie van Naaldwijk, laagpakket van Wormer*).²³ Onder invloed van de ontwikkeling van een meer aaneengesloten kustlijn kreeg de zee later minder invloed op het onderzoeksgebied. Op de *Wormer*-afzettingen heeft zich dan ook in de eeuwen na ca 3500 BCE onder brakke condities voedselrijk (eutroof) rietveen gevormd. De vorming van dit veen begon, voordat de kustlijn sloot en getijdecondities helemaal verdwenen.

Verder naar het oosten kon matig voedselrijk (*mesotroof*) zeggeveen zich vormen onder invloed van kwel vanaf de Utrechtse Heuvelrug. Dit zeggeveen breidde zich naar het westen uit en bedekte rond 3500 BCE grotendeels het studiegebied.²⁴ Door een verder stijgende grondwaterspiegel kon er zich in de eeuwen rond 1550 BCE voedselarm (*oligotroof*) hoogveen vormen ten oosten van de later gevormde Vecht en ten westen van de later gevormde Angstel. Tussen deze twee gebieden ontstond een corridor van (*eutroof*)

riet- en broekveen onder invloed van door rivieren aangevoerd voedselrijk water.²⁵ Door de stapeling van dood organisch materiaal en de daarmee gepaard gaande relatieve 'verdroging' kregen bomen zoals wilg, els, berk en (later) ook eik de kans hier te gaan groeien en ontwikkelde zich geleidelijk eutroof of mesotroof hout- of bosveen. In dit veengebied waren door kwelwater gevoede meren aanwezig.

Na de vorming van de Vecht (zie onder) en daarmee van een directe verbinding met de Rijn werd er naast voedselrijk water ook sediment aangevoerd vanuit het zuiden. In veenmeren en vlak naast de rivier werd dit sediment vervolgens afgezet. Naast de Vecht vinden we dan ook een oeverwal die voornamelijk uit kleiig materiaal bestaat.²⁶ Tussen de twaalfde en veertiende eeuw was sprake van een zodanige vergroting van het Vlie en de Zuiderzee dat het onderzoeksgebied voor het eerst na duizenden jaren weer onder directe invloed kwam van de zee.²⁷ Onder brakke condities werd een kleipakket van enkele decimeters tot een halve meter afgezet (*Formatie van Naaldwijk, Laagpakket van Walcheren, Zuiderzee Laag*). Dit pakket ligt direct aan het oppervlak en is geheel of gedeeltelijk opgenomen in de bouwvoor.

Paleogeografische ontwikkeling

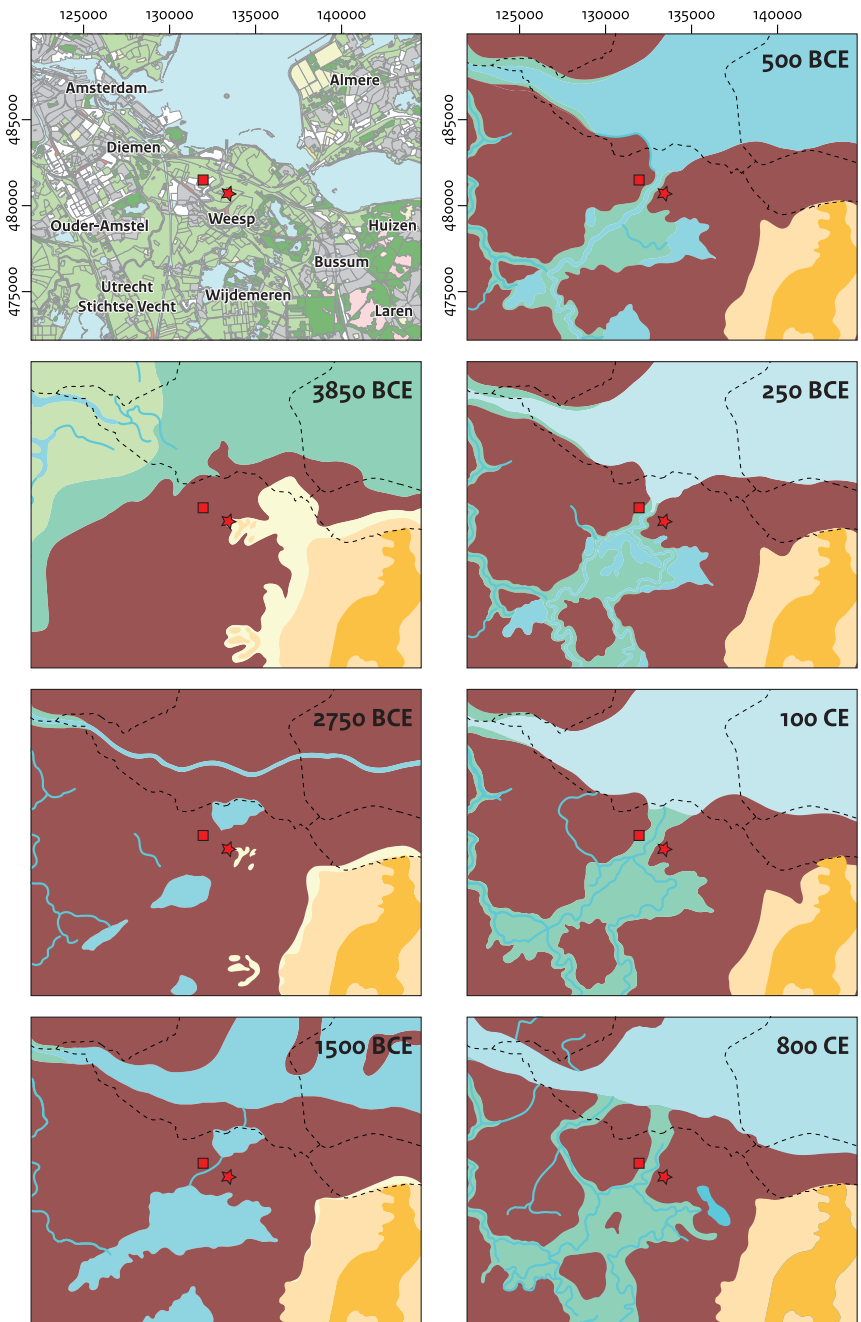
De laatste vijftien jaar is onze kennis van de Holocene kustontwikkeling²⁸ en de ontwikkeling van de Rijn²⁹ en van haar zijrivieren Vecht en Angstel³⁰ sterk toegenomen. Figuur 5 bevat de belangrijkste inzichten in chronologische samenhang en figuur 6 geeft voor zeven momenten in de tijd een beeld van de paleogeografische ontwikkeling van het gebied van Vecht en Angstel.³¹ Na afloop van de laatste ijstijd verdrongen het droogliggende gebied van de latere Noordzee en grote delen van de latere kustvlakte in hoog tempo door de snel stijgende zeespiegel. Geleidelijk nam dit tempo echter af en kon het langs de kust aangevoerde sediment deze stijging bijhou-

den, waarbij de eerste strandwallen ontstonden.³² Aanvankelijk waren de strandwallen op vele plekken onderbroken en was sprake van directe getijdeninvloed van de zee in het achterliggende gebied. De zeespiegelstijging was nog zodanig dat de strandwallen zich oostwaarts verplaatsten. In de loop der tijd begon de kust zich geleidelijk te sluiten, met uitzondering van enkele grotere getijdegeulen en riviermondingen, en stabiliseerde zich. De oudste strandwallen, die leidden tot het westwaarts migreren van de kustlijn voor de Hollandse kust, zijn gedateerd op 4350-4050 BCE. Stabilisatie en sluiting van de strandwallenkust leidden aan de randen van de getijdenbekkens tot een brak milieu waarin riet groeide en rietveen tot stand kwam (*Formatie van Nieuwkoop*). In de gebieden waar sprake was van getijdenwerking, werd op het Pleistocene dekzand of op het Basisveen zeeklei afgezet (*laagpakket van Wormer*). Rond 3750 BCE was het voor het studiegebied relevante kustgedeelte tussen Castricum en Katwijk vrijwel geheel gesloten, met uitzondering van de getijdegeul van het *Oer-IJ*.³³ De getijdendynamiek in het achterland nam daardoor zeer sterk af. Doorgaande sedimentatie en een dichtgroei met riet versterkten de afname van de getijdenslag. Tegelijkertijd werd de drainage van het achterland ernstig belemmerd. Dit resulteerde in grootschalige veenvorming. In dit veen bevonden zich verschillende kleine veenriviertjes: de Winkel, Holendrecht en Gaasp zijn hier overblijfselen van.³⁴ Deze riviertjes zorgden via het *Oer-IJ* voor de afvoer van het lokale kwel- en regenwater. Ondanks de afwatering ontstonden vanaf circa 1550 BCE veenmeertjes onder invloed van de toestroom van kwelwater van de stuwwal. Door wind- en golfwerking waren de venige oevers onderhevig aan erosie en groeiden de meer-tjes uit tot grote meren.

De Oude Rijn stroomt ten zuiden van het studiegebied en was tot ongeveer 750 BCE de grootste tak van de Rijn met een maximale afvoer tussen 2000 BCE en 750 BCE.³⁵ Rond

800 BCE, toen de rivier haar maximale afvoer had, ontstond er door een doorbraak van de oeverwal bij Utrecht een nieuwe aftakking naar het noorden: de Vecht en de Angstel³⁶. Beide rivieren zouden gedurende een relatief korte tijd dienstdoen als actieve Rijntak, van 650 BCE tot uiterlijk 400 CE. De nieuwe Rijntakken waterden af naar zee via het Flevomeer en het *Oer-IJ*, later (ook) het Vlie. Door de influx van water van de Rijn en door een gelijktijdige verkleining van de geul en monding van het *Oer-IJ* veranderde de laatste in een estuarium.³⁷ Op weg naar zee stroomden Angstel en Vecht door de in het veen aanwezige meren.³⁸ Wanneer ze een meer binnestroomden, werd door de abrupte afname van stroomsnelheid een groot deel van het in het water aanwezige sediment afgezet. De meren werden zo successievelijk vanuit het zuiden opgevuld door klei en – later – zand. Rond 850 BCE begon de opvulling door de Vecht van het Aetsveldse meer, dat aan de zuidgrens van het onderzoeksgebied lag. In 150 BCE waren de meren grotendeels gevuld, terwijl door een verminderde activiteit van de Vecht de sedimentatie verder afnam. De laatste opvulling van het Aetsveldse meer vond plaats tijdens of na de Romeinse tijd. De opeenvolgende opvulling van de meren betekende ook dat stroomafwaarts van de meren minder sediment beschikbaar was voor de opbouw van oeverwallen. Dit was ook het geval benedenstrooms van het Aetsveldse meer, waar de oeverwallen relatief smal en dun waren.³⁹

Zoals hierboven aangegeven was in de tweede helft van het eerste millennium BCE sprake van een verkleining van de geul en monding van het *Oer-IJ*. Dit had te maken met een fors sedimentaanbod vanuit zee, terwijl het wegvallen van rivierwater via de Vecht dit proces versterkte. Tegelijkertijd ontstond in de eeuwen voor het begin van de jaartelling een nieuwe verbinding tussen het zuidelijke Flevomeer, het noordelijke Flevomeer (om later samen het Almere te vormen) en de Wad-

Figuur 6. Paleogeografische ontwikkeling van het gebied van Vecht en Angsel
 (vierkant=Weesp-Bloemendalerpolder; ster=Weesp-Hondswijkerpolder)
 (overgenomen uit Vos e.a., 2020).

denzee, waardoor het Oer-IJ niet langer de enige afwatermogelijkheid naar de Noordzee meer was. Het resultaat was dat het Oer-IJ tussen 200 en 100 BCE volledig afgesloten raakte⁴⁰. De achter de afgesloten kustlijn gelegen restgeul van het Oer-IJ bleef nog enige tijd bestaan, maar waterde nu bescheiden hoeveelheden water uit lokale veenriviertjes af naar het oosten.

Nadat de meren in het veengebied tussen Utrecht en Muiden aan het begin van de Romeinse tijd volledig waren opgevuld, bleef de afvoer van de Oude Rijn en daarmee ook de Vecht afnemen.⁴¹ Dit werd voornamelijk veroorzaakt door rivierverleggingen in het midden-Nederlandse en oostelijke rivierengebied, waardoor het belang van de Oude Rijn en Kromme Rijn afnam.⁴² Rond 650 CE had de Rijn substantieel minder invloed in het studiegebied en kwam op de oeverwallen veenvorming tot stand.⁴³

In de Romeinse tijd en de (vroeg) Middeleeuwen was sprake van een vergroting van de verbinding tussen het Almere en de Waddenzee. De Noordzee kreeg namelijk via de Waddenzee steeds meer de overhand in de nieuwe binnensee en het aangrenzende gebied. De nieuwgevormde Zuiderzee groeide uit tot een brakwatermilieu dat van steeds grotere invloed was op het studiegebied. Uiteindelijk werd er in de Volle Middeleeuwen in het gebied door de zee een kleipakket afgezet. Dit pakket heeft bijgedragen aan het bewaard blijven van de veenlagen met daarin de bomen.

Dendrochronologisch onderzoek

Voor ieder monster is nagegaan of het een dateerbare houtsoort (in dit geval eik) betrof, of het voldoende jaarringen leek te hebben (>70) en of het jaarringpatroon vrij was van verstoringen. Geschikt bevonden monsters kregen elk een unieke laboratoriumcode toegelinkt⁴⁴ en zijn volgens standaardmethodes langs een of meerdere radiale (van binnen

naar buiten lopende) trajecten geprepareerd om de celstructuur 'leesbaar' te maken⁴⁵ (figuur 7). Langs een of meerdere radialen zijn de jaarringbreedten van de houtplakken vanaf de kern naar buiten toe opgemeten met een daartoe ingerichte dendrochronologische meetopstelling.⁴⁶ Waar meerdere metingen aan hetzelfde monster verricht werden, zijn deze gemiddeld tot één meting, zodat iedere boom altijd door slechts één meetreeks vertegenwoordigd wordt. Bij het inmeten is gelet op aanwezigheid van *spinhout*⁴⁷ en *wankant*⁴⁸. Laatstgenoemde informatie wordt gebruikt voor het bepalen van het jaar en in ideale gevallen ook het seizoen van het jaar waarin de boom is gestorven.⁴⁹

Er zijn van 130 bomen dwarsdoorsnedes onderzocht. De metingen zijn met behulp van dendrochronologische software⁵⁰ met elkaar en met jaarringkalenders vergeleken.⁵¹ Figuur

Figuur 7. Weesp-Bloemendalerpolder M28 (Van Daalen monsternr. 19.140.057). De straal rechtsonder eindigt op 1179 BCE met bast, terwijl aan de linkerzijde op 1081 BCE het spinhout nog niet is bereikt (foto Van Daalen Dendrochronologie).

8 geeft een overzicht van de dateringen van de bomen van beide vindplaatsen. Op twee gevallen na (beide *Fraxinus excelsior* L. ofwel gewone es), gaat het om eik (*Quercus* sp.). In vier gevallen was sprake van te weinig jaarringen voor dendrochronologisch onderzoek. De dendrochronologisch onderzochte bomen zijn gemiddeld zo'n 200 jaar oud geworden. Het oudste exemplaar bevat 357 jaarringen.

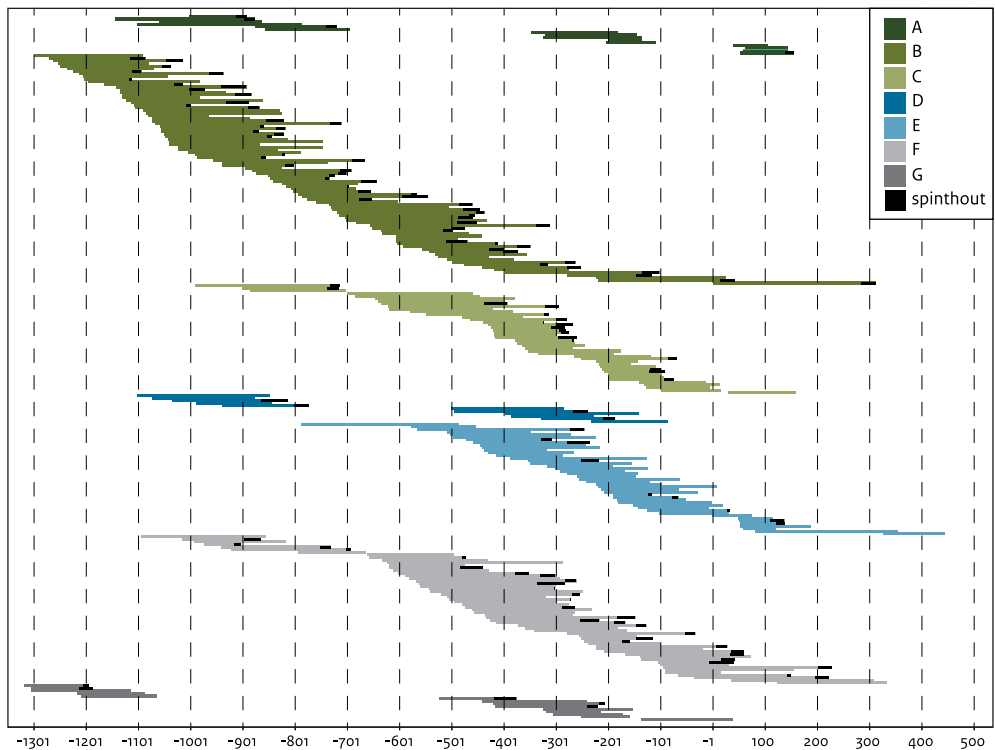
De stammen zijn niet altijd langs de hele omtrek geconserveerd. Hoewel op een groot deel van de monsters spinhout en soms ook de wankant nog aanwezig zijn, is dit niet altijd even bruikbaar gebleken. De spinhoutgrens ligt namelijk zelden langs de hele diameter van een stam op exact hetzelfde jaar. Daarnaast is in de zone van het spinhout vaak sprake van slecht gedifferentieerde jaarringen die moeilijk of niet van elkaar te onderscheiden zijn. Dit is terug te voeren op het feit dat het spinhout de laatste jaren vertegenwoordigt van het natuurlijke leven van een boom, dus juist die jaren waarin de vitaliteit van de boom sterk afnam. In enkele gevallen moest de meting daarom worden ingekort om een dateerbaar jaarringpatroon over te houden. Een tweede reden om sommige metingen in te korten is dat de vroegste jaarringen onmeetbaar smal zijn.

In de daterende dendrochronologie wordt incompleet spinhout vaak gebruikt om de sterfdatum van een boom te schatten. In dit geval waren zulke schattingen moeilijk uitvoerbaar, doordat het aantal spinhoutringen bij compleet spinhout sterk wisselde, waarbij waargenomen extremen zoals 5 of 47 spinhoutringen ver buiten de normaal bekende verdeling van spinhoutaantallen liggen. Het vaststellen of schatten van de sterfjaren wordt verder gecompliceerd door het opmerkelijk verschijnsel dat de wankant (dus de jongste ring onder de boombast) niet in alle gevallen het sterfjaar van de boom markeerde. We hebben vastgesteld dat bij minstens zestien exemplaren de wankant bij sommige bomen aan één zijde van de stam aanwezig was, terwijl deze aan de andere zijde na dit 'sterfjaar' nog jarenlang doorgroeide (figuur 7). Hierbij gaat het vermoedelijk om overhellende bomen die weinig houvast in de slappe bodem hadden en te zwaar werden om overeind te kunnen blijven staan. Hierdoor belandde de stam deels in het veen, waarbij dit deel vanuit fysiologisch perspectief zijn functie verloor en niet verder

kon groeien. Het deel boven het oppervlak groeide in deze gevallen dan nog wel door. Dit verklaart ook de positie van de kern in deze excentrische bomen, die zich dicht bij de onderste, overhellende zijde bevindt waar ook deze oudste wankant wordt aangetroffen.

Biotoop

Het is de vraag hoe we het ontstaan, de ontwikkeling en de ondergang van de Weesper bossen kunnen verklaren op basis van de paleogeografische ontwikkeling van het Vecht-Angselgebied zoals hierboven beschreven. Of omgekeerd, hoe de Weesper bosontwikkeling meer inzicht kan geven in de landschappelijke dynamiek van de regio. Het antwoord op beide vragen is echter niet zomaar gegeven. We weten namelijk niet precies onder welke condities veeneiken wel of niet konden groeien. Zo zijn in hedendaagse *wetlands* in Europa voor zover bekend geen eiken te vinden die een groeipatroon laten zien dat vergelijkbaar is met dat van veeneiken, waarin normale groei afgewisseld wordt met periodes van sterk onderdrukte groei.⁵² Blijkbaar zijn in Europa *wetland-eikenbossen* door menselijk ingrijpen, zoals in Nederland door inpoldering en de aanleg van dijken, verdwenen. Het onderzoek in Weesp laat zien dat de bomen zijn gevonden in bosveen. Maar zoals hierboven aangegeven, was het onmogelijk om de Weesper veeneiken *in situ* te bestuderen en in de directe omgeving van de bomen monsters te nemen voor paleobotanisch onderzoek. Daarmee ontbreekt de mogelijkheid om het oorspronkelijke milieu waarin de bomen groeiden, te reconstrueren. We tasten echter niet helemaal in het duister over het plaatselijk milieu waarin veeneiken groeiden, want in 1997 was het in de Overdiemer Polder (Diemen), op circa 3 km ten westen van de Bloemendalerpolder, wel mogelijk om paleo-ecologisch onderzoek uit te voeren naast en onder een omgevallen veeneik. In de Overdiemer Polder werden >60 veeneiken gebor-

Figuur 8. Overzicht van de dendrochronologische dateringen van veeneiken in het gebied van Vecht en Angstel (1300 BCE – 400 CE). Ieder balkje vertegenwoordigt één boom. Spinhout is in zwart aangegeven (data: Stichting RING, RCE en Van Daalen Dendrochronologie). A=Overig; B=Bloemendalerpolder; C=Hondswijkpolder; D=Diemen-Gemeenschapspolder; E=Diemer-Overdiemerpolder; F: Abcoude (incl. Winkelbuurt); G=Vinkeveen.

gen. Met één hiaat rond 650 BCE ontwikkelde het bos zich hier van vanaf circa 1100 BCE tot in de vierde eeuw CE. Het ecologisch onderzoek vond plaats naast en onder een boom die gekiemd is rond 373 BCE en enkele jaren na 129 BCE is gestorven.⁵³

Uit een combinatie van pollenonderzoek en onderzoek van organische macroresten bleek dat zich in de Overdiemer Polder eerst een rietmoeras ontwikkelde. Een ¹⁴C-datering maakt duidelijk dat rietgroei ter plekke in ieder geval in de achtste eeuw BCE plaatsvond.⁵⁴ Dit gebeurde onder invloed van een in de loop der tijd stijgende, mineraalrijke grondwaterspiegel. In de omgeving lag een elzenbroekbos met es en eik. In het rietmoeras kwam het tot de vorming van drijftillen

met het kruid grote zegge. Hierop werd de groei van wilgen mogelijk.⁵⁵ In een volgende fase ging het wilgenbroek over in een open en licht en enigszins reliëfrijk elzenbroek. Een mix van grondwater, regenwater en – mogelijk – de incidentele toetreding van rivierwater zorgde voor een eutroof tot mesotroof milieu. Dit bos had een ontwikkelde kruidlaag maar geen struiklaag. In het bos stonden naast elzen ook eiken, essen en een enkele wilg. De eiken en essen ontkiemden waarschijnlijk op hoger gelegen en drogere delen, waar door het omvallen van elzen open en lichte plekken waren ontstaan. Eekhoorns en vlaamse gaaien zullen bij de verspreiding van eikels van de hogere gronden of nabijgelegen wetland-bossen een grote rol hebben gespeeld.

Door de concurrentie van els, es en eik kan de schaduwintolerante wilg vrijwel geheel verdwenen zijn. In de Overdiemer Polder zijn geen aanwijzingen gevonden voor een ontwikkeling naar hoogveen, een situatie waarin de vegetatie het contact met grondwater heeft verloren en door een neerslagoverschot vrijwel alleen nog veenmossen groeien. Gelet op de landschappelijke situatie en ontwikkeling ligt hoogveenvorming hier ook niet voor de hand.

Uit vergelijkbaar onderzoek van een veenprofiel in de naastgelegen Gemeenschapspolder (Diemen) blijkt dat binnen het elzenbroekbos de verhouding tussen els, eik en andere boomsoorten en de samenstelling van de kruidlaag door de tijd heen sterk kunnen variëren.⁵⁶ Hierin spelen grondwaterfluctuaties, de seizoensmatige of soms catastrofale toestroom van water en de mineraalrijkdom een rol. Welke combinatie bepaalt of eik in een elzenbroekbos kan groeien, is echter niet precies duidelijk. Belangrijk is de toetreding van licht, want dit is essentieel voor de kieming. Daarnaast mag in het groeiseizoen geen sprake zijn van te natte condities. Wat het laatste betreft, bevonden de eiken zich aan de rand van hun biotoop. Subtiele veranderingen in de hydrologie, het neerslagoverschot en de overstromingsfrequentie zullen bepalend zijn geweest voor het ontstaan, de ontwikkeling en de ondergang van het bosbestand. Het jaarringpatroon van veeneiken, ook dat van Weesp, laat zien dat de groei van de eiken regelmatig en soms voor langere tijd is beïnvloed door een te natte standplaats, waardoor wortelrot ontstond. Vóór het ontstaan van het Vecht-Angstelsysteem moet dit veroorzaakt zijn door een combinatie van overvloedig grond- en regenwater en mogelijk door de toevloed van water door overstromingen van de Rijn. Na het ontstaan ervan zullen ook rivieroverstromingen een rol hebben gespeeld. Uit de slechte juveniele groei (zeer smalle oudsteringen) en de gemiddelde leeftijd van de bomen, die substantieel lager ligt dan die van

eiken op een meer gebruikelijke droge standplaats, mogen we concluderen dat de natte standplaats ook hierin van invloed was. Daarbij moet echter niet vergeten worden dat deze lagere gemiddelde leeftijd ook mede veroorzaakt kan zijn, doordat de oppervlakkig wortelende eiken onder hun eigen gewicht schuin in het veen wegzakten of omvielen, wegwijnden en doodgingen.

Bosontwikkeling

Als we nu in het licht van het bovenstaande kijken naar de vragen aan het begin van de vorige paragraaf, dan valt een drietal zaken op. In de eerste plaats is in de Bloemendalerpolder sprake van een begin van de groei van eiken ruim voor het ontstaan van het Vecht-Angstel-systeem rond 800 BCE. Ook de ontwikkeling van de eiken in de Hondswijkerpolder begon eerder. Samen met de gegevens over veeneiken uit Diemen en Vinkeveen maakt dit duidelijk dat eiken al vijf eeuwen voor het ontstaan van Angstel en Vecht in dit gebied waren gaan groeien (figuur 8). Het kan echter zijn dat er mogelijk al veel eerder kleine (later opgeruimde) verbindingen tussen de meren en de Rijn lagen. Dan was hier sprake van een zogeheten *doorstroommoeras* (figuur 9),⁵⁷ waardoor wel eutroof water maar nog maar weinig sediment werd aangevoerd.⁵⁸ Een tweede optie is dat de groei van de eiken begrepen moet worden in de context van een autonome ontwikkeling van een veengebied waarin (grote) rivieren geen rol speelden en een geleidelijk stijgende grondwaterspiegel en een neerslagoverschot allesbepalend waren. Waarschijnlijk lag hier een zeer gevarieerd en dynamisch landschap met open water, rietlanden, wilgenbroek en elzenbroek. Her en der kwamen hierin eik en es tot ontwikkeling. Gelet op de geografie van het gebied kunnen we spreken van een dynamische oost-west gradient, waarbij de eiken vooral voorkwamen direct ten oosten en ten westen van de grote meren die in een snoer tussen Muiden en

Utrecht lagen. Waarom er geen vondsten van veeneiken bekend zijn in de zuidelijke helft van dit gebied, is nog onduidelijk.

In de tweede plaats lijkt er mogelijk sprake te zijn van een directe invloed van het ontstaan van Vecht en Angstel (circa 800 BCE) op de bosontwikkeling bij Weesp en in de grotere regio. Op beide plekken vernieuwt het bos zich gedurende het gehele eerste millennium BCE vrij gelijkmatig maar met enkele uitzonderingen. In de Bloemendalerpolder zien we in de tweede helft van de tiende eeuw

van de eiken, is vanaf ca 650 BCE een versneling van de bosaanwas zichtbaar.

Hoe we deze schommeling in de gecontinueerde bosaanwas precies moeten verklaren is (nog) onduidelijk. Van de Angstel en Vecht mag verwacht worden, dat ze door de jaren heen voor grotere schommelingen zorgden in de aanpalende wateren en broekbossen. Wellicht bood de oeverwal van de rivieren zelf bescherming bij een niet te grote toestroom van water en was het overstromingsgebied bij een grote toestroom van water zo

groot, dat dergelijke fluctuaties makkelijk opgevangen konden worden. Tegelijkertijd zullen beide rivieren in hun verschillende ontwikkelingsfases ofwel voor versnelde afvoer, en dus voor verdroging⁶⁰, dan wel voor vernatting hebben gezorgd. Ook zou je verwachten, maar ook dat is dus niet zichtbaar in het afsterven van de bossen, dat de rivieren gezorgd hebben voor regelmatige, voor eiken

slecht te verdragen of catastrofale, overstromingen.⁶¹ Het kan zijn dat hierop een uitzondering bestaat, want in de laatste eeuwen BCE en de eerste eeuwen CE lijkt op beide plekken sprake te zijn van een sterk verminderde aanwas. Iets dergelijks zien we terug in de Overdiemerpolder. Dit kunnen we echter ook op een andere manier verklaren.

In de derde en laatste plaats laten de bosbestanden wellicht aanwijzingen zien voor (grootschalige) boskap. In de Bloemendalerpolder is vanaf circa 400 BCE en in de Hondswijkerpolder vanaf circa 350 BCE een sterke afname te zien van de bosaanwas. In de Bloemerdalerpolder is in de navolgende eeuwen geen echt herstel te zien; in de Hondswijker-

Figuur 9. Doorstroommoeras in elzenbroekbos in Polen (stroomgebied van de Gac bij Lotz) (foto Piet Verdonschot, Wageningen).

BCE een lichte terugval in de bosaanwas en in de Hondswijkerpolder ontbreekt bosaanwas in de achtste en de negende eeuw BCE. De aantallen zijn echter te klein om een verband met zekerheid vast te kunnen stellen. Als we echter de dendrochronologische onderzoeksresultaten aggregeren voor de grotere regio (figuur 8), dan zien we twee opvallende zaken. Als we kijken naar de sterfdatum van de bomen, zien we rond 650 BCE een sterk verminderde sterfte, waarschijnlijk als gevolg van het ontbreken van aanwas in de eeuwen ervoor.⁵⁹ En als we kijken naar de kiemdatum

polder vanaf ca 225 en ca 130 BCE enigszins. Op beide plekken vermindert de bosaanwas in de laatste eeuwen BCE zodanig, dat er bijna geen bomen worden gevonden die gestorven zijn na het midden van de eerste eeuw CE.⁶² Het kan zijn dat er een natuurlijke oorzaak is voor de gesignaleerde ontwikkelingen. Vernatting door een verminderde afvoer via de Vecht zou een oorzaak kunnen zijn. De ‘afsluiting’ van het Oer-IJ in de late ijzertijd kan hierin ook een rol hebben gespeeld. We moeten hier echter ook de mogelijkheid noemen dat de gesignaleerde afname in de aanwas in de late ijzertijd en Romeinse tijd het resultaat is geweest van (grootschalige) boskap. Als we rekening houden met een gemiddelde levensduur van circa 200-250 jaar en met een kap van bomen die bruikbaar zijn als constructiehout en dus ouder zijn dan circa 100 jaar, dan begon deze kap ergens in de (de tweede helft van de) derde eeuw en de tweede eeuw BCE en deze liep door tot in de Romeinse tijd. ‘Consumenten’ bevonden zich sinds de midden-ijzertijd in het gebied op door de Vecht en Angstel gevormde oeverwallen en afzettingen die waren ontstaan na een doorbraak van een oeverwal (*crevasses*).⁶³ Uit dendrochronologische gegevens van Romeinse vindplaatsen in West-Nederland blijkt dat het – dateerbare – in de eerste eeuw CE toegepaste en inheems gegroeide hout (eik, es en iep) overwegend kiemde in de tweede en eerste eeuw BCE.⁶⁴ Gelet op de omvang van de militaire bemoeienis met het Friese gebied en het gebied van de Kromme en Oude Rijn zal de behoefte van de Romeinen aan hout groot geweest zijn. In het onderzoeksgebied was het ruim voorradig. Van een duurzaam gebruik was echter geen sprake, want vrijwel het gehele bosbestand werd teniet gedaan.

Conclusie

Het dendrochronologisch onderzoek van zo'n 140 veeneiken uit de Bloemendalerpolder en Hondswijkerpolder (Weesp) levert een aantal

inzichten en hypothesen op die richtinggevend kunnen zijn voor verder onderzoek:

- De groei van eiken ter plekke vanaf de dertiende eeuw BCE hangt samen met de ontwikkeling van voedselrijke elzenbroekbossen.
- Mogelijk gaat het hier om een ‘autonome’, door regen- en kwelwater gevoede ontwikkeling, maar het is ook mogelijk dat al vijf eeuwen voor het ontstaan van Angstel en Vecht voedselrijk Rijnwater toestroomde via een keten van meren tussen Breukelen en Muiden en via tussengelegen doorstroommoerassen.
- Het ontstaan van het systeem van Angstel en Vecht is mogelijk aanwijsbaar in de lokale bosontwikkeling maar was niet van zodanige invloed dat de bosaanwas structureel werd beïnvloed. Gedurende de dertiende tot de vierde eeuw BCE is in beide polders een natuurlijke bosontwikkeling zichtbaar. Verschillende indicatoren maken echter duidelijk dat de eiken zich hier bevonden aan de rand van hun natuurlijke biotoop en dat de standplaats in bosveen en regelmatige blootstelling aan zeer natte condities in het groeiseizoen een sterke negatieve invloed hadden op hun groei van jaar tot jaar en structurele groeimogelijkheden.
- Het einde van de lokale bosontwikkeling zette in de vierde eeuw BCE in. In de loop van de eerste eeuw CE was het lokale bosbestand vrijwel volledig verdwenen. Slechts enkele bomen dateren uit de midden- of laat-Romeinse tijd. De ondergang van het eikenbos kan veroorzaakt zijn, doordat het gebied sterk vernatte, waarbij de waterafvoer via de Vecht sterk verminderde en het Oer-IJ zich sloot. Het ligt echter voor de hand om ook te denken aan grootschalige boskap, zowel door lokale bewoners als later verder geïntensiveerd door het Romeinse militaire apparaat. Gebruik van eiken met veeneikachtige groeipatronen is aangetoond in vindplaatsen uit de eerste eeuw CE.

Dankwoord

We danken Wouter Slors, Muiden, Tjakko Smit (BPD Gebiedsontwikkeling), Emilie Sloof (Martens en Van Oord), Dennis Vos (Van Gelder) en Johnny Klokker (Van der Wiel BV) voor hun toestemming om het onderzoek ter plekke uit te voeren en voor het ter beschikking stellen van de veeneiken, en Mario van IJzendoorn, Bertil van Os, Willem Derickx (allen RCE) en Daan Saveur (Carnyx Archaeology) voor het veldwerk.

Literatuur

- J.E. Abrahamse en R. Feiken, 'Driftig veen en onderaards bos. Nicolaas Witsen, het landschap van Amstelland en de grondbeginselen van de moderne geologie', in: *Bulletin KNOB 118-1*, 2019, p. 33-54, <https://doi.org/10.7480/knob.118.2019.1>.
- M.G.L. Baillie, *Tree-ring Dating and Archaeology*. Routledge 2014.
- J. Bazelmans, P. Doeve en E. Jansma, 'Prehistorische eiken uit de Binnenveldse Hooilanden blijken belangrijk', in: *Oud Wageningen* 49-1, 2021, p. 12-15.
- H. Berendsen, E. Stouthamer, 'Late Weichselian and Holocene palaeogeography of the Rhine-Meuse delta, The Netherlands', in: *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology* 161, 2000, p. 311-335, [https://doi.org/10.1016/S0031-0182\(00\)00073-0](https://doi.org/10.1016/S0031-0182(00)00073-0).
- G.J. Borger, 'De Zijpe en de Zuiderzee', in: *Tijdschrift voor Historische Geografie* 6, 2021, p. 105-125, <https://doi.org/10.5117/THG2021.2.001.BROG>.
- I.J. Bos, H. Feiken, F. Bunnik en J. Schokker, 'Influence of organics and clastic lake fills on distributary channel processes in the distal Rhine-Meuse delta (The Netherlands)', in: *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology* 284, 2009, p. 355-374, <https://doi.org/10.1016/j.palaeo.2009.10.017>.
- F. Brouwer, S.P.J. van Delft en R.H. Kemmers, 'Landinventarisatie en ruimtelijke systeem-analyse van het herinrichtingsgebied De Vechtstreek, fase 2. Resultaten van een bodemgeografisch onderzoek', Alterra-rapport. Alterra, Wageningen 2002.
- K.M. Cohen, E. Stouthamer, H.J. Pierik en A.H. Geurts, 'Digitaal Basisbestand Paleogeografie van de Rijn-Maas Delta'. 2012. <https://doi.org/10.17026/DANS-X7G-SJTW>
- K.M. Cohen, W.H.J. Toonen en H.J.T. Weerts 'Overstromingen van de Rijn gedurende het Holoceen: Relevantie van de grootste overstromingen voor archeologie van het Nederlandse riviereengebied'. 2016.
- T. de Haas, L. van der Valk, K.M. Cohen, H.J. Pierik, S.A.H. Weisscher, M.P. Hijma, A.J.F. van der Spek en M.G. Kleinhans, 'Long-term evolution of the Old Rhine estuary: Unravelling effects of changing boundary conditions and inherited landscape', in: *The Depositional Record* 5, 2019, p. 84-108. <https://doi.org/10.1002/dep2.56>
- A. Fokma, 'Paleo-oecologisch onderzoek van een Laat-Holoceen moerasbos met Eiken ten zuidoosten van Diemen', Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 1998 (scriptie).
- K. Haneca, 'Dendrochronologie en erfgoedonderzoek', Agentschap Onroerend Erfgoed, Brussel 2017.
- E. Jansma, 'Hydrological disasters in the NW-European Lowlands during the first millennium AD: a dendrochronological reconstruction', in: *Netherlands Journal of Geosciences* 99, Cambridge 2020. <https://doi.org/10.1017/njg.2020.10>
- R.S. Kok, 'De IJzertijd en Romeinse Tijd van de Vechtstreek', in: *Jaarverslag AWN afdeling Naerdincklant 2008*, Hilversum 2008, p. 34-54.
- S. Koopman, 'Een Laat-Weichselien duin in de Nieuwe Keverdijksche Polder', in: *Grondboor & Hamer* 67, 2013, p. 41-47.
- G.W. de Lange en B. Bles, 'De bodemgesteldheid rondom de gemeente Weesp : structuurplan Weesp', STIBOKA, Wageningen 1963.
- S. Luisterburg, 'Reconstructie van een laat-Holoceen moerasbos met Eiken bij Diemen (ca. 4000-2000 jaar geleden)', Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 2011 (scriptie).
- H.J. Pierik, J. Moree, K. van der Werf, L. Roelofs, M. Boechat Albernaz, A. Wilbers, M. van Dinter, W. Hoek, T. Haas en M. Kleinhans, 'Vegetation and peat accumulation steer Holocene tidal-fluvial basin filling and overbank sedimentation along the Old Rhine river, the Netherlands', in: *Sedimentology*. In review.
- H.J. Pierik, E. Stouthamer, T. Schuring en K.M. Cohen, 'Human-caused avulsion in the Rhine-Meuse delta before historic embankment (The Netherlands)', in: *Geology* 46, 2018, p. 935-938. <https://doi.org/10.1130/G45188.1>
- J.R. Pilcher, 'Sample preparation, Cross-dating, and Measurement', in: Cook, E.R., Kairiukstis, L.A., (eds), *Methods of Dendrochronology, Applications in the Environmental Sciences*. Kluwer Academic Publishers 1990.
- J.N.B. Poelman, 'De bodem van Utrecht: toelichting

- bij blad 6 van de bodemkaart van Nederland schaal 1:200.000' STIBOKA, Wageningen 1966.
- L.J. Pons en A.J. Wiggers, 'De holocene wordingsgeschiedenis van Noord-Holland en het Zuiderzeegebied. The holocene genesis of the province of North-Holland and the Zuyder Sea region', Stichting voor Bodemkartering, Wageningen 1960.
- U. Sass-Klaassen, 'Exploring oaks in modern wetland woods in Europe to trace the climate signal in tree-ring series of sub-fossil bog oaks', in: E. Jansma en H. Gaertner (eds) 'TRACE, Tree Rings in Archeology', *Climatology and Ecology* 2, 2004, p. 67–72.
- L. Smids, 'Schatkamer der Nederlandse oudheden, of woordenboek behelzende Nederlands steden en dorpen, kasteelen, sloten en heeren huysen,...', Pieter de Coup, Amsterdam 1711.
- W.C.H. Staring, 'Natuurlijke historie van Nederland. Eerste deel. De bodem van Nederland', Kruseman, Haarlem 1856.
- M. van Dinter, K.M. Cohen, W.Z. Hoek, E. Stouthamer, E. Jansma en H. Middelkoop, 'Late Holocene lowland fluvial archives and geoarchaeology: Utrecht's case study of Rhine river abandonment under Roman and Medieval settlement', in: *Quaternary Science Reviews* 166, 2017, p. 227–265. <https://doi.org/10.1016/j.quascirev.2016.12.003>
- W.A. van Es, 'De Romeinen in Nederland', Fibula Van Dishoeck, Bussum 1981.
- B. van Geel, H. Heijnis, D.J. Charman, G. Thompson en S. Engels, 'Bog burst in the eastern Netherlands triggered by the 2.8 kyr BP climate event', in: *The Holocene* 24, 2014, p. 1465–1477. <https://doi.org/10.1177/0959683614544066>
- Y. van Popta, K.M. Cohen, P. Vos, en T. Spek, 'Reconstructing medieval eroded landscapes of the north-eastern Zuyder Zee (the Netherlands): a refined palaeogeographical time series of the Noordoostpolder between a.d. 1100 and 1400', in: *Landscape History* 41, 2020, p. 27–56. <https://doi.org/10.1080/01433768.2020.1835180>
- R. Verdonchot, H. Runhaar, T. Buijse, R. Bijkerk en P. Verdonchot, 'Doorstroombroerassen en moerasbeken: typebeschrijvingen en ontwikkeling maatlaten voor de biologische kwaliteitselementen', Wageningen Environmental Research, Wageningen 2016.
- J.T.A. Verhoeven, 'Introduction', in: J. Verhoeven (red.), *Fens and Bogs in the Netherlands: Vegetation, History, Nutrient Dynamics and Conservation*, Geobotany. Springer Netherlands, Dordrecht 1992, p. 1–6. https://doi.org/10.1007/978-94-015-7997-1_1
- P. Vos, J. Koning en R. van Eerden, 'Landscape history of the Oer-IJ tidal system, Noord-Holland (the Netherlands)', in: *Netherlands Journal of Geosciences* 94, Cambridge 2015, p. 295–332. <https://doi.org/10.1017/njg.2015.27>
- P.C. Vos, 'Origin of the Dutch coastal landscape. Long-term landscape evolution of the Netherlands during the Holocene, described and visualized in national, regional and local palaeogeographical map series', Barkhuis, Groningen 2015. <http://localhost/handle/1874/315553> (accessed 10.23.21).
- P.C. Vos, M. van der Meulen, H.J.T. Weerts en J. Bazelmans, 'Atlas van Nederland in het Holoceen', 9e gewijzigde druk. Prometheus, Amsterdam 2020.
- H.J.T. Weerts, P. Cleveringa en M. Gouw, 'De Vecht/Angstel, een riviersysteem in het veen', in: *Grondboor en Hamer* 3, 2002, p. 66–71.

Noten

1. Jos Bazelmans, Esther Jansma en Harm Jan Pierik, Jan-Willem de Kort, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: Sjoerd van Daalen, Van Daalen Dendrochronologie, Deventer; en Minko Houwman, BAAC BV.
2. Hondswijkerpolder is de historische benaming van het noordelijke deel van wat nu de Nieuwe Keverdijksche Polder heet.
3. Het dendrochronologisch onderzoek werd uitgevoerd door de RCE en door Van Daalen Dendrochronologie.
4. BCE of CE = (Before) Common (of Current) Era, of (Voor) Gangbare Jaartelling.
5. Jansma, 2020, Chronology A.
6. Zie Jansma 2020 voor een overstromingsreconstructie van het eerste millennium CE.
7. Staring, 1856 en www.delpher.nl, zoekterm "kienhout".
8. Abrahamse en Feiken, 2019, met een beschrijving van een handschrift van Nicolaas Witsen (1641-1717), geschreven vóór 1663, waarin hij melding maakt van een "onderaards bos" aan beide zijden van de Amstel, zich uitstrekkend tot aan Oudekerk.
9. Smids, 1711.
10. <https://bulthaup.com/nl/blog-be/stories/detail/news/de-liefde-voor-2000-jaar-oude-veeneik/>
11. De Gelderlander 3 april 2021.
12. De benaming subfossiel wordt gebruikt voor dode organismen die in sedimenten zijn ingebed en nog niet zijn gefossiliseerd. Deze overblijfselen zijn belangrijk voor de wetenschap, omdat ze organisch materiaal bevatten dat kan worden gebruikt voor allerlei natuurwetenschappelijke analyses.

13. Over de dendrochronologie, zie Haneca, 2017, met verwijzingen.
14. Jansma 2020.
15. Zie bijvoorbeeld Sass-Klaassen en Hanraets 2006.
16. Bazelmans et al., 2021.
17. RD centrumcoördinaat 131.500 x 481.550.
18. Ook na februari 2021 zijn binnen het plangebied Weespersluis nieuw aangetroffen veeneiken bemonsterd. Bij het ter perse gaan van dit artikel stond het totale aantal op 118: de datering van deze veeneiken is echter nog niet beschikbaar.
19. RD centrumcoördinaat 133.750 x 480.500.
20. Op 18 november 2021 werd in de Hondswijkerpolder opnieuw een groep veeneiken aangetroffen en bemonsterd (n=36) (RCE-projectcode: WPHP21) (figuur 2, Hondswijkerpolder-2). De resultaten van het dendrochronologisch onderzoek zijn bij het ter perse gaan van dit artikel nog niet beschikbaar.
21. DINO loket, Lange en Bles, 1963, Brouwer et al., 2002.
22. Zie Koopman, 2013 voor een onderzoek in een ontsluiting van dit begraven dekzandlandschap aan het Honswijkerpad in de Nieuwe Keverdijk-sche Polder (RD 134.050 x 480.075).
23. Bos et al., 2009; Poelman, 1966 en Verhoeven, 1992.
24. Bos et al. 2009; Poelman 1966, Pons en Van Oosten 1974, Verhoeven 1992 en Pons en Wiggers, 1960.
25. Bos et al. 2009.
26. Bos et al. 2009.
27. Vos, 2015, Van Popta et al., 2020 en Borger, 2021.
28. Vos 2015, Vos et al., 2015 en Vos et al., 2020.
29. Berendsen en Stouthamer, 2000; Cohen en Stouthamer, 2012; Van Dinter et al., 2017; Pierik et al. in review en Pierik et al., 2018.
30. Weerts et al., 2002 en Bos et al. 2009.
31. Figuur 5 is gebaseerd op Vos et al., 2015; Cohen et al., 2016; Pierik et al., in review; Pierik et al., 2018; Weerts et al. 2002; Bos et al. 2009 en Vos et al. 2020.
32. Beets en Van der Spek, 2000.
33. Beets en Van der Spek 2000; Vos 2015 en De Haas et al., 2018.
34. De ouderdom van deze riviertjes is onbekend. Ze hoeven niet vanaf het begin van de veenvorming aanwezig te zijn. Misschien hangen ze samen met de ontwikkeling van het veen tot hoogveen, waardoor afwatering via geultjes tussen hoogveenkussens nodig was.
35. Pierik et al. in review.
36. Berendsen en Stouthamer 2000; Weerts et al. 2002; Bos et al. 2009; Van Dinter et al., 2017 en De Haas et al., 2019.
37. Vos 2015.
38. Bos et al. 2009, Vos et al. 2015.
39. Pons en Wiggers (1959/1960) hebben in Broek en Waterland meervullingen gekarteerd die mogelijk toe te schrijven zijn aan de Vecht. Dat zou betekenen dat er ook verder stroomafwaarts nog veel sediment beschikbaar was.
40. Vos 2015.
41. Deze slechte afvoer speelde de Romeinen wellicht parten bij hun gebruik van de Vecht om veilig naar de operatiegebieden in Noord-Nederland en Noord-Duitsland te varen. Mogelijk dat we de zogeheten kanalen van Drusus daarom in het gebied van de Vecht moeten zoeken (Van Es, 1981).
42. Berendsen en Stouthamer 2000; Van Dinter et al., 2017 en Pierik et al. 2018.
43. Zie figuur 4, profiel 3.
44. Weesp-Bloemendalerpolder: Van Daalen 19.140 en Stichting RING WEF. Weesp-Hondswijkerpolder: Van Daalen 19.124.
45. Pilcher, 1990.
46. Een Velmex meetopstelling met Acu-Rite QV10-V lineaire codeerder met een nauwkeurigheid van 10 µm gekoppeld aan een Euromex binoculair microscop met een vergroting van 10 en 30 maal.
47. Het spinthout van eiken is de buitenste zone van de stam waar het hout nog niet is omgezet in kernhout. De breedte van de zone spinthout varieert van ca. 1 tot 4 cm, en op basis van deze breedte en de leeftijd van de boom kan geschat worden hoeveel spintringen er bij incompleet hout ontbreken tot de wankant en bast.
48. Wankant of buitenste jaarring direct onder de bast. De buitengrens van deze jaarring maakt het mogelijk het seizoen te bepalen waarin de boom gekapt is.
49. Baillie, 2014.
50. PAST4. Uitgegeven door SCIEM, Wenen (Oostenrijk).
51. Daarbij zijn twee parameters berekend: (1) Student's t-waarde. De t-waarde beschrijft de overeenkomst tussen twee getallenreeksen voor een gegeven positie op basis van de kruiscorrelatie tussen deze reeksen en de lengte van hun overlap (in jaren). Hoe hoger deze waarde is, hoe sterker de gelijkenis is tussen de reeksen. Voorafgaand aan het berekenen van de t-waarde worden de jaarringbreedten logaritmisch getransformeerd zodat deze een normale verdeling benaderen. Deze transformatie is bedoeld om groeivariaties die niet met de omgeving te maken hebben, zoals bijvoorbeeld het effect van het

- ouder worden van de bomen door de tijd heen – jonge ringen zijn relatief breed en oude relatief dun – weg te filteren. Student's t-waarden van 5,5 of hoger worden veelal als voldoende beschouwd voor een succesvolle datering; (2) Het percentage parallele variatie (Gleichläufigkeit (GLK)). Dit is het percentage van de intervallen tussen steeds twee opeenvolgende jaren waarin de meting en referentiecurve gelijktijdig een stijging of daling in het jaarringpatroon laten zien. De significantie van GLK (P) wordt bepaald aan de hand van de lengte van overlap tussen het ongedateerde patroon en de referentiekalender. Een P-waarde van 0,0001 of lager duidt in alle gevallen op een correcte datering. Synchronisaties die aan beide statistische vereisten voldoen, worden door dendrochronologen ook visueel beoordeeld, waarbij vooral wordt gekeken of de minimale groeiwaarden in beide vergeleken reeksen gelijktijdig optreden. Om de mogelijkheid uit te sluiten dat in het veld per ongeluk van één boom twee of meer monsters zijn genomen, zijn onderlinge vergelijkingen uitgevoerd om metingen uit dezelfde boom te identificeren. Zulke onderlinge vergelijkingen maken het ook mogelijk om voor de vindplaatsen één of meerdere middelcurven samen te stellen die het dateren faciliteren.
52. Sass-Klaassen, 2004. In Nederland zijn tegenwoordig wel eiken bekend die groeien in elzenbroekbossen, maar deze zijn blijkbaar hydrologisch zo gereguleerd dat ze de voor veeneiken typerende stresspatronen niet veroorzaken.
53. Fokma, 1998.
54. 2590 ±40 BP. Mededeling Bas van Geel, Institute for Biodiversity and Ecosystem Dynamics, Universiteit van Amsterdam.
55. Een ¹⁴C-datering (2420 ±40 BP) van deze fase is weinig behulpzaam, want na calibratie levert dit een datering op tussen 684 en 400 calBP. De wilgenfase moet echter gelet op de beschikbare dendrodatering voor 600 BCE worden geplaatst.
56. Luisterburg, 2011.
57. Verdonschot et al. 2016.
58. Bos et al. 2009 maken duidelijk dat in de meren al vanaf 1550 BCE sprake was van eutrofe condities.
59. Van Geel et al. 2009 hebben gesuggereerd dat “een opvallende stagnatie in de kieming van nieuwe eiken, tussen ca 880 en 670 voor Chr., hoogstwaarschijnlijk samenhangt met een klimaatverandering die werd veroorzaakt door een plotselinge afname van de zonne-activiteit” (voor de achtergronden van deze hypothese zie Van Geel et al., 2014).
60. Aanwijzingen voor structurele verdroging, zoals het vervliegen van veen, maaiveldverlaging en de afzetting van klei, ontbreken. Het veengebied was zo stabiel dat zich naast de Vecht maar een kleine oeverwal vormde.
61. Dit thema verdient nog nader dendrochronologisch onderzoek want het jaarringpatroon laat regelmatig groeidepressies zien.
62. De dendrochronologische analyse van bomen uit de Overdiempolder (n=43) en Vinkeveen (n=14) laten een vergelijkbaar beeld zien. Opmerkelijk zijn de resultaten voor Abcoude: hier is in de 5de tot en met de 2de eeuw sprake van een normale bosaanwas en -sterfte; bomen die na 100 BC kiemden ontbreken echter.
63. Kok, 2008.
64. Zie Jansma 2020, appendix B, voor een goede steekproef (gegevens genoteerd bij Chronology A).

JOS BAZELMANS is antropoloog en archeoloog en hoofd van de Afdeling Archeologie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. **SJOERD VAN DAALEN** is dendrochronoloog en eigenaar van Van Daalen Dendrochronologie, Deventer. **MINKO HOUWMAN** is in het najaar van 2021, na een stage bij de RCE, afgestudeerd aan de WUR, Wageningen, en werkt nu als prospector bij BAAC BV. **ESTHER JANSMA** is dendrochronoloog, medewerker van de Afdeling Archeologie van de RCE en directeur van de Stichting RING, Amersfoort. **JAN-WILLEM DE KORT** is senior (veld)archeoloog en werkt bij de Afdeling Archeologie van de RCE. **HARM JAN PIERIK** is fysisch geograaf en werkt bij de Afdeling Landschap van de RCE.

Tolhuizen aan de Straatweg Naarden-Amersfoort

Waarom Wakkerendijk 170 er niet één was

Jaap Groeneveld

In oktober 2021 kreeg ik een wervingsflyer van de Stichting Tussen Vecht en Eem in handen. Daarop werd mijn aandacht getrokken door het opmerkelijke huisje (als op afb. 1) aan de Wakkerendijk in Eemnes met het bijschrift 'Tolhuis, Eemnes'. De betrokkenen van TVE kon ik het niet kwalijk nemen, want ik wist dat er in 2016 een ogenschijnlijk vruchteloze poging was gedaan door Rom van der Schaaf, de monumentenman van de Historische Kring Eemnes, om de monumentenregistratie van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE) op dat punt te corrigeren. Het is namelijk nooit een tolhuis geweest en dat weet ik ook uit mijn onderzoek naar de Straatweg van Naarden op Amersfoort.¹ Maar het blijft hardnekkig rondzingen.

In dit artikel benader ik de kwestie nu langs twee lijnen: wat waren de tolhuizen aan de straatweg en wat is de geschiedenis van het gebouw? Met het praktisch gereede concept van dit artikel heb ik de zaak opnieuw aangekaart bij de RCE om hier nu toch eens iets aan te doen. Dat is niet zonder resultaat gebleven, maar daarover meer aan het eind van dit artikel.

Enige geschiedenis van de Straatweg

In oktober 1815 tekende koning Willem I een besluit waarin de *Commissie voor de aanleg van de Straatweg van Naarden-Amersfoort* toestemming kreeg een straatweg aan te leggen tussen Naarden en Amersfoort. De commissie bestond uit een aantal vermogende Utrechtse en Amsterdammers, onder wie eigenaren van Baarnse buitenplaatsen. Mr. Joan Huydecooper van Maarsseveen, eigenaar van de buitenplaats *Groeneveld* in Baarn, was daar één van en hij trad op als eerste 'president'

Afb. 1. Het dijkhuisgedeelte van Wakkerendijk 168-170 met als inzet links het monumentenschildje 'smederij ca. 1790' uit 2016 (foto's auteur, 2021).

tot 1836. De route maakte onderdeel uit van een nationaal wegenplan dat zijn oorsprong al had in de Bataafse Republiek. De toestand van de wegen was destijds abominabel en de patriotten wilden daar al wat aan doen, omdat het een belemmering was voor de welvaart.

Het Koninkrijk der Nederlanden (sinds 1813) – in feite 'koning-koopman' Willem I – nam de verder ontwikkelde plannen over met wat aanpassingen. De genoemde route maakte deel uit van die tussen Amsterdam en de Hannoverse grens (nu Duitse grens) via Amersfoort en Deventer. Dit was de hoofdroute van de legendarische Hamburger Post van Heshuysen en Thierens uit Naarden. Het koninkrijk liet in onze streek binnen het raamwerk van het plan de realisatie van het desbetreffende gedeelte

Naarden-Amersfoort van deze 'Weg no. 11' over aan het particulier initiatief. Vanaf 1821 werd de weg de 'grootte weg der 1e klasse, Nummer 1', waarvan het nummer uiteindelijk nog voortleeft in Rijksweg 1 en A1. De commissie met de lange naam gaf, na schatting van de kosten en het verkrijgen van de concessie, 'aandelen' uit, feitelijk obligaties op 4% rente.

De aflossing van de lening, de rente en de kosten voor onderhoud zouden opgebracht worden door het innen van tol aan vijf *gabellen*, c.q. tolhekken.

Volgens het oorspronkelijke plan zou de weg de dorpskommen van Eemnes en Laren helemaal niet aandoen. Hij zou vanaf de Oude Postweg bij Crailoo rechtstreeks doorsteken naar het huis *Groeneveld* in Baarn, ongeveer zoals in 1930 Rijksweg 1 (nu A1) als autosnelweg is aangelegd via de Eemnesser Heidehoek. Grondeigenaren wilden echter geen land afstaan voor deze doorkruising van hun landerijen en er was geen onteigeningswet. Als alternatief werd overwogen dat de weg door Laren werd gelegd via de Brink en de Smeekweg om dan via de Crommelin Steeg van de buitenplaats *Eemlust* (ongeveer Wakkerendijk 138) en de Wakkerendijk verder naar *Groeneveld* te lopen.

Het gemeentebestuur van Eemnes en Laarder fabrikeurs (weverspatroons) hadden bedacht dat over de bestrate Gemeene Steeg (Laarderweg) in Eemnes de haven van Eemnes-Buiten gemakkelijker kon worden bereikt en het gemeentebestuur wilde graag dat de haven meer werd benut. Het kocht een aandeel van f 1000 om invloed uit te kunnen oefenen. Kortom, zo werd het gedaan volgens Koninklijk Besluit no. 28 van 1 mei 1816.² Voor details over de aanpassingen, de bouw en het

Afb. 2. Het oorspronkelijke tolhuis, 'Gabel no. 1', op de hoek van de Galgesteeg bij Naarden tegenover de buitenplaats 'Zandbergen' in 1902 (collectie Gemeentearchief Gooise Meren en Huizen).

gebruik van de weg verwijs ik naar mijn eerdere publicatie uit 2009 hierover (zie Literatuur).

De gabellen

De koning besloot tot vijf nieuw te vestigen 'tollen of gabellen' op de volgende plaatsen³, die op 1 augustus 1816 in werking gingen:

- **Gabel no. 1** (afb. 2): 'buiten Naarden tegenover de geamoveerde Herberg van Jan Tabak', zodanig dat één barrière de weg naar Laren en de andere die naar Bussum en Hilversum afsluiten;
- **Gabel no. 2** (afb. 3): 'in Eemnes buitendijks op de Gemeene Steeg', zodat de ene boom de Gemeene Steeg en de andere het verdere dorp en dus de weg naar Huizen en Blaricum afsluiten.
- **Gabel no. 3** (afb. 4): 'over de Hofstede Groeneveld, het zij bij het bestaande posthuis, het zij eenige roeden verder, zo mogelijk vóór de Baarnsche Weg' (= Van Heemstralaan);
- **Gabel no. 4** (afb. 5): 'in de Birk en wel in de nabijheid van de coupure van het boschje en Bouwland aan het begin der Birksche weg';

– **Gabel no. 5** (afb. 6): ‘buiten Amersfoort op den hoek alwaar de coupure van het bosch op den ordinairen Zoesterweg embrancheert [=aansluit], zoodanig dat de tolboom nog op den Zoesterweg geplaatst worde.’

De Domeintol in Soestdijk op de brug over het Oude Grachtje nam een bijzondere plaats in. Hij bestond al in het laatste kwart van zestiende eeuw. Hij werd per 1 mei 1816 overgenomen van 's Rijks Domeinen en ook zoals daarvoor voor zes jaren verpacht, nu voor *f* 800/jaar. Hij droeg maar weinig bij in de

tollen na afloop van de pacht per mei 1822.⁵ Van dit tolhuis zijn geen afbeelding gevonden, maar wel is de plaats op de kadastrale minuutplan van 1830 bekend als eigendom van de ‘Straatweg van Naarden naar Amersfoort’.⁶ Later blijken de zes tolhuizen vanaf Naarden op volgorde genummerd te zijn als ‘Tolhuis no. 1’ enzovoort. De Domeintol werd nummer 4.

Men kan de tolhuizen terugvinden op de kadastrale minuutplannen van Naarden, Eemnes, Soest en Amersfoort uit omstreeks 1830, allemaal met een eigendomsregistratie die wijst

Afb. 3. Het tolhuis in Eemnes, ‘Gabel no. 2’ (links) aan het begin van de huidige Meentweg, naast het mennegat van de boerderij (nu) Wakkerendijk 1 (collectie Historische Kring Eemnes). Ansichtkaart uit circa 1902.

inkomsten, want uit de pacht moest een vaste afdracht van *f* 657,60/jaar worden gedaan, voor de helft aan Domeinen en voor de andere helft aan de polders van Baarn, Eemnes en Bunschoten gezamenlijk om in de onkosten van de Eembrug bij te dragen.⁴

Het viel allemaal tegen met de opbrengsten en vooral het onderhoud. Al op 20 juni 1820 bleek dat het rijk het onderhoud van de straatweg voor zijn rekening nam. De tollers zouden alleen nog dienen om de leningen – verhoogd – af te betalen. In 1821 en 1822 mislukten pogingen om een subsidie van *f* 2000 te verkrijgen en de afdracht van *f* 328,15/jaar van de Domeintol aan het rijk te schrappen en deze tol op gelijke voet te brengen als de andere

naar het rijk in een of andere vorm van omschrijving, behalve één.⁷ Voor het tolhuis bij *Groeneveld* was blijkbaar een mooie oplossing gevonden. Op de desbetreffende kadastrale minuutplan van Baarn uit die tijd staat recht tegenover het posthuis *Groeneveld* een rechthoekige ‘koepel’ (sectie C, nr. 120) strak langs de weg. Zowel het posthuis als de koepel in heel veel ander vastgoed in de naaste omgeving waren toen eigendom van eerder genoemde commissaris Joan Huydecooper van Maarseveen. De koepel, een gebouwtje met zo te zien een rieten tentdak blijktens een foto van na de opheffing van de tollers, staat samen met het tolhek met lantaarn op een fraaie prent uit omstreeks 1860 (afb. 4).

Afb. 4. Het tolhuis 'Gabel no. 3' in Baarn (links), tegenover Hotel 't Huis Groeneveld' omstreeks 1860, gezien in de richting van Eemnes (collectie Het Utrechts Archief).

Het oorspronkelijke tolhuis in Amersfoort zal al ten gevolge van de aanleg van de spoorweg Utrecht-Amersfoort-Zwolle van de Nederlandsche Centraal Spoorweg (NCS) in 1863 buiten werking zijn gesteld en vervangen door een ander, aannemelijk aan noordzijde van de spoorweg (sectie D, nr. 998). In 1876 waren beide huizen betrokken bij een grondruil tussen het rijk en de Hollandsche IJzeren Spoorweg Mij. (HIJSM).⁸

Tegen het einde van de negentiende eeuw kwam er meer druk vanuit de samenleving om de hinderlijke tollens op te heffen. In 1898 en 1899 waren er bijvoorbeeld initiatieven vanuit Laren (C.L. Velthuisen en anderen) en Eemnes (Nederlandsche Boerenbond) om de bezwaarlijke Eemnesser tol op te heffen.⁹ Onder aanvoering van minister Cornelis Lely werd in 1899 een wet daartoe aangenomen. Per 1 mei 1900 vervielen ze op de wegen in eigendom van het rijk. Die van de particuliere beheerders volgden na onderhandelingen later. Per 1 mei 1901 was het de beurt aan de tollens van de Straatweg Naar-

den-Amersfoort, maar de Commissie bleef nog jaren bestaan, totdat de geldlening was afgelost.

Vier nieuw gebouwde tolhuizen

Er werden maar vier tolhuizen nieuw gebouwd blijkens de door notaris Frans Pen in Baarn geadverteerde aanbesteding in de *Utrechtsche Courant* van 27 en 29 mei 1816.¹⁰ Deze tolhuizen waren van een eenvoudig en gelijkwaardig ontwerp met een pannendak en een dito aangekapte dak in verband met de aanbouw aan de achterzijde, zoals die op de verschillende afbeeldingen is te zien. De nok van het dak, met een schoorsteen aan elk eind, lag parallel aan de as van de weg. Ook valt de lange schoorsteen van de

Afb. 5. Het tolhuis met stevig tolhek aan de Birkstraat, tegenover de Maarschalkersteeg in 1890, gezien in de richting van Amersfoort (collectie Archief Eemland).

aanbouw op. In Eemnes week het ontwerp af, doordat het huis half in de zeewering naast de rijweg was gebouwd (afb. 3).

Er was nog een belangrijke uitzondering. Het tolhuis bij Naarden mocht niet van steen worden gebouwd, want het Ministerie van Oorlog eiste houtbouw binnen de 'kringen van Naarden', de schootsvelden. Na wat heen en weer geschrijf, want er werden ook strenge eisen gesteld aan de stenen fundering, die niet hoger mocht zijn dan een voet boven het maaiveld, kon gebouwd worden. Afbeelding 2 laat het oorspronkelijke tolhuis van *Gabel no. 1* zien. In 1840 werd de tolheffing in Naarden verplaatst naar een nieuw houten tolhuis op de hoek van de toen aangelegde straatweg naar Huizen, die in beheer was bij dezelfde Commissie. Hier werd vanaf dat moment tol geheven voor beide straatwegen. Het oude tolhuis bleef tot 1910 bestaan, nadat het in 1841 was gekocht door de eigenaar van de buitenplaats *Zandbergen* ertegenover, J.P. van Rossum. Het nieuwe tolhuis overleefde de mobilisatie van de vesting in 1914 niet. Het werd met de grond

gelijk gemaakt op last van de garnizoenscommandant en later niet meer herbouwd.¹¹

De burgemeester van Soest, de heer Loten van Doelen Grothe, ook commissaris van de straatweg, kocht in december 1901 onderhands het tolhuis in Soestdijk voor afbraak om de tuin rond zijn huis *Vredenhof* te vergroten. Het tolhuis in de Birk bij Soest (afb. 5), inmiddels *Tolhuis no. 5* genoemd, werd ook in december 1901 door Domeinen verkocht. De nieuwe eigenaar ervan heeft er weinig plezier aan gehad, want het brandde in 1903 af.¹²

De Eemnesser tolboom

De beide tolboomen in Eemnes werden op een strategische plaats gezet: aan het begin van de Laarderweg, destijds Gemeene Steeg genoemd, en aan het begin van de Meentweg als zijweg van de straatweg (kaart 1). Dat blijkt ook wel uit de inkomsten van de tolleren, die behalve Naarden (*Gabel 1*) in 1820 nog niet waren verpacht. Van 1 augustus 1819 tot 31 juli 1820, brachten ze bruto het volgende op: *Gabel 2: f 2122,53, Gabel 3: f 1700,77, Gabel 4:*

Kaart 1. De voorgeschreven positie van *Gabel no. 2* met tolhekken voor de Gemeene Steeg, c.q. Laarderweg (naar links), en de Meentweg (boven) (collectie Nationaal Archief, bijlage bij KB no.28 dd 1 mei 1816).

f 1267,82 en Gabel 5: f 1425,47. Daarbij waren niet gerekend tolgelden van drie postkoetsdiensten, die apart afrekenden.¹³

De Larense fabrikteurs, die dachten gemakkelijk hun waren naar het haventje van Eemnes te brengen, werden tot hun ongenoegen geconfronteerd met een tolhek op de driesprong van de huidige Laarderweg en Wakkerendijk/Meentweg. Zij ontdekten echter al snel dat het met een straatweg onder de wielen gemakkelijker was dan voorheen om bij het haventje van Bussum te komen en ook nog zonder te betalen. Bovendien was de tocht van het beurstschip naar Amsterdam veiliger dan die van Eemnes over de Zuiderzee. In 1852 verzochten Buitendijkers de koning om 'vrijdom van de tol van Buitendijk bij G. Blom'. De tolgaarder was Gijsbert Blom (1786-1860), die op de driesprong woonde in de boerderij op de plaats van huidige Wakkerendijk 1.¹⁴ Er zal iemand anders in het tolhuis hebben gewoond.

Dit Eemnesser tolhuis hield het als woning langer uit dan dat in Soest. In 1903 was er nog een plan om er voor Eemnes-Buiten een postkantoor in te vestigen, maar dat werd te duur. In 1919 werd bericht: 'Het oude tolhuis aan het begin van Buitendijk werd Dinsdag van Rijksweg voor afbraak verkocht aan Jan Groen alhier voor f 200.'¹⁵

Op topografische kaarten sinds het midden van negentiende eeuw staan de tollens aangegeven met 'Tol' (kaart 2). Voor het doel van dit artikel is hier alleen het gedeelte Eemnes-Baarn afgebeeld met de tol van Eemnes en die bij kasteel *Groeneveld* in Baarn. De plaats van het huis Wakkerendijk 170 is daarop ook aangegeven, maar daar stond nooit een aanduiding 'Tol'.

Rijksmonument Wakkerendijk 170

Laten we nu het gebouw waarom het gaat, bekijken met een toer door de literatuur. In het boek *Eemnes – Geschiedenis en architectuur*, dat in het kader van het Monumenten-In-

Kaart 2. Fragment van de topografische kaart uit 1873, waarop de tollens zijn aangegeven met 'Tol'. Zie 'Gabel 2' en 'Gabel 3'. Linksonder staat de tol aangegeven aan de Eemnesserweg in Baarn.

ventarisatieproject (MIP) van de provincie Utrecht in 1999 werd uitgegeven, staat een vaktechnische monumentenbeschrijving van het hele pand 'Wakkerendijk 168-170'. De Historische Kring Eemnes (HKE) was betrokken bij de realisatie van dit boek. We hanteren verder alleen het huidige nummer 170.¹⁶

Het gebouw wordt als zeer waardevol rijksmonument geclassificeerd (***)M. Het gedeelte onderaan de dijk wordt daarin als achttiende-eeuws gedateerd en wordt omschreven als een 'langhuisboerderij'. 'De boerderij is voorzien van een afgewolfd zadeldak' en – let wel – een datering van het dak in

het midden latend (vergelijk afb. 7). De toen met zekerheid oudst bekende bewoner was in 1786 de smid Albert Wiggerts. Sindsdien is er tot 1957 een smederij in gevestigd geweest. Vermoedelijk is rond 1845, aldus de auteurs, tussen het noordeinde van de 'langhuisboerderij' en de dijk een rechthoekige kamer boven een kelder gebouwd. Dit gedeelte van het gebouw is met pannen gedekt in de vorm van een schilddak, waarvan de nok haaks op de dijk staat.¹⁷

Er wordt in het geheel niet gerept van een tolhuis. In 1981 was binnen de toen nog piepjonge HKE het gebouw al onder de aandacht geraakt. Livia Lankreijer-van Eijle schreef daarin naar aanleiding van de daarbij geplaatste foto: *Misschien zegt u nu: 'Hé, dat is dat tolhuis, dat daar halverwege de dijk zo dicht aan de weg staat.'* Maar een tolhuis is het niet geweest. *Het staat ook niet op een erg logische plek voor een tol; [...].* Zij onderbouwde

dat met de bewonersgeschiedenis, die ook door Van der Zee en anderen was verwerkt, voorzover deze laatsten daar vanaf 1786 zeker van waren.¹⁸ We komen hierop later nog terug. Uit voorgaande blijkt dat omstreeks 1980 velen dachten dat het huis een tolhuis was, omdat het zo dicht langs de weg staat, zoals Henk van Hees (coauteur MIP-boek, 1999) bij navraag voor dit artikel bevestigde.

Het is dus niet verwonderlijk dat Stenvert en anderen in 1996 in het populair-wetenschappelijke *Monumenten in Nederland – Utrecht* over dit gebouw, zonder enige bronvermelding, (slechts) schrijven: *Het tolhuis aan de Wakkerendijk zal uit circa 1830 dateren. Het is tegen een boerderij aangebouwd (Wakkerendijk 168-170).*¹⁹

De auteurs waren nauw betrokken bij de voormalige Rijksdienst voor Monumentenzorg te Zeist, nu Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE) te Amersfoort, mede-uitgever van dat boek. Volgens het monumentenregister van RCE is het pand als rijksmonument geregistreerd op 9 december 1970. Hun kennelijke bron, de monumentenomschrijving luidt: 'Boerderij, tot woning verbouwd, XVIII' [= achttiende eeuw]. Uit de verdere 'registergegevens (...) voor de identificatie

Afb. 6. Het voormalige tolhuis in Amersfoort omstreeks 1890 op de splitsing Soesterweg (links, later Snouckaartlaan) en de Oude Soesterweg (Brouwersstraat), gezien vanaf het Smallepad (collectie Archief Eemland).

van het rijksmonument' blijkt dat het voor de oorspronkelijke functie is ingedeeld in de subcategorie 'Boerderij (M)' en voor een nevenfunctie in de subcategorie 'Overheidsgebouw' met de functie 'Tolhuis'. De oorspronkelijke monumentenomschrijving bij het besluit van 1970 luidt echter: 'V.m. [voormalig] tolhuis, tot bungalow verbouwd, XVIII.' Er is geen enkele onderbouwing voor het gegeven dat het een tolhuis zou zijn geweest.²⁰ Opvallend is dat er in 1970 geen sprake van een boerderij was.

In 1959 is het pand tot één woning met rus-

tieke uitstraling gerestaureerd en verbouwd volgens ontwerp van architect D. Verheus. Bouwtekeningen uit 1959 van architect Rap-pange in Amsterdam representeren de oude toestand als smederij met aangrenzende in-pandige woning in het langhuis (nr. 168, kad. G-837). Het hele dijkhuis met alles recht daar-achter was een geheel afgescheiden woning (170, kad. G-838). De kelder daarin was met een houten schot verdeeld in twee delen, voor elke woning een helft. Dat duidt erop dat de kelder oorspronkelijk diende voor het hele ongedeelde bewoonde gebouw. Enkele foto's laten de vervallen toestand van vooral het la-ger gelegen en met pannen gedekte langhuis zien, – let wel – zonder wolfseinden (afb. 7).²¹ Dit laat ik verder voor wat het is, maar duide-lijk is hiermee dat de monumentale waarde vooral uitgaat naar het bouwdeel dat ik 'dijk-huis' noem.

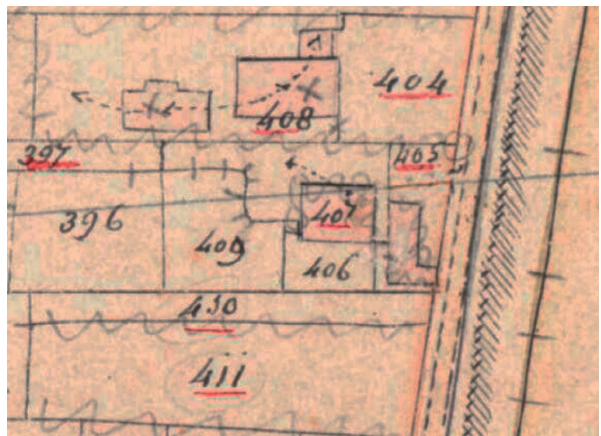
Wat was het pand dan wel?

Kadastraal stond het hele pand omstreeks 1830 bekend als Sectie G, nr. 405, 'Huis en plaats', in eigendom van 'de Wed. Jan Plaster, Smederesse', die ook de tuin (nr. 406) bezat. De plattegrond (kaart 3) had toen reeds de ka-rakteristieke uitbouw tegen de dijk.²² Jan of Johannes Plaster (1783-1826) was afkomstig uit Bislich (D) en hij kocht als smid in 1807 de smederij van de erven Wiggerts. Zijn weduwe, Anna Maria van Oostveen (1781-1850), her-trouwde in 1828 met de smid Johann Henrich Dickers en zette op die wijze het bedrijf voort.²³

Sinds 1981 is er binnen de HKE veel kennis verzameld in de Werk-groep Genealogie. Een onderzoek naar kleermakers in de afgelopen ja-ren heeft nieuwe inzichten verschaft. Harry van der Voort deed onderzoek naar de kleermakers die in het des-betreffende pand hun nering dreven. Hendrik Broekman, een kleermaker uit Groß Reken (D) en daar gedoopt in 1710 als Johan Hinrich,

kocht op 5 juli 1741 dit pand van Theodorus Kell. Hij zou een goed lopende kleermakerij hebben gehad blijkens de vele knechten. Hij overleed in november 1747 en zijn weduwe zette het bedrijf voort. Zij hertrouwde op 7 oktober 1765 met Hendrik Ophuijs, die in 1719 als Joannes Henricus Uphaus ook in Groß Reken was gedoopt. Vermoedelijk was hij al eerder in dienst. We zien vaker dat weduwen met knechten trouwden. Deze Hendrik zette de kleermakerij voort tot zijn dood in 1784, waarna het pand verkocht werd aan Albert Wiggerts (smid) en Cornelis Woudenberg (wagenmaker) die zich gaandeweg als eigenaar terugtrok.²⁴

Maar waarom staat er dan zo'n stuk van een huis aan de dijk alsof het een tolhuis is? Ik mag in de eerste plaats verwijzen naar het huis *Groeneveld*, waar geen tolhuis gebouwd behoefde te worden. Daar werd gebruik ge-maakt van de 'koepel' die Joan Huydecooper inzette als tolhuis (afb. 4). Deze stond ook vlak langs de weg. Bij buitenplaatsen stonden meer theekoepels in allerlei vormen vlak bij de weg: chic bermtourisme *avant la lettre*, zien wat er langs rijdt op een mooie dag en gezien worden onder het genot van thee en

Kaart 3. Fragment van minuutplan sectie G, blad 2 (Beeldbank RCE). Perceel nr. 405 toont omstreeks 1830 reeds het gebouw Wakkerendijk 170 met de uitbouw aan de dijk.

andere lekkernijen. In 's-Graveland en langs de Vecht, ook aan het water, heb je ze nog. In Eemnes had de buitenplaats *Eemlust* een ronde theekoepel die zelfs het voetpad aan de westzijde blokkeerde. Deze stond in 1830 kadastraal bekend als Sectie G, nr. 304bis, op hetzelfde blad 2 als de smederij.

Eigenaren van buitenplaatsen, bij wie ooit het geld tegen de plinten klotste, konden zich zulke uitpattingen permitteren. Maar kon een meesterkleermaker of een meestersmid, in het zweet zijns aanschijns werkend, zich zo'n frivoliteit veroorloven? Ik wil niet uitslui-

grote vensters uitermate geschikt was als atelier voor een kleermaker. Hij heeft als bouwhistoricus het gebouw nader bekeken en meent te kunnen vaststellen op grond van de gebruikte stenen, het metselverband en de detailleringen zoals vensters, dat het aangebouwde dijkhuis dateert uit het midden van achttiende eeuw tot het derde kwart ervan.²⁵

Wakkerendijk 170 is dus geen tolhuis

Dit zou eigenlijk genoeg en overtuigend moeten zijn om vast te stellen dat Wakkerendijk 170 geen tolhuis was, ook al zou het om een

Afb. 7. Wakkerendijk 170 in vervallen toestand in 1959 (foto G.Th. Delemare, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed). Het nieuwe afgewolfde rieten dak zou hoger worden om slaapkamers te creëren.

ten dat zij in goeden doen zijn geraakt met hun vakwerk en dat een van hen een mooie opkamer boven een koele kelder tegen de dijk heeft laten maken als uitbreiding van het huis. Was het een frivoliteit? Elders in het land zijn ook eenvoudige dijkhuizen en zo'n kelder tegen of in de dijk was beslist koel.

Er is een ander mogelijk scenario. Van der Voort vermoedt dat de uitbouw met de drie

nevenfunctie zijn gegaan. Maar bij diepgewortelde misvattingen zijn ook onderliggende suggesties te bestrijden. Misschien ligt in de eerder aangehaalde merkwaardige omschrijving 'aan het begin van Buitendijk' in 1919 mede een oorzaak voor de latere verwarring over de plaats van het Eemnesser tolhuis, want Wakkerendijk 170 staat niet ver af van de oude grens tussen de gerechten Eemnes-Bin-

nen en Eemnes-Buiten tussen Wakkerendijk 178 en 180. Die grens is ook wel eens gesuggerend in gesprekken lang geleden, maar deze twee oude gerechten hadden feitelijk al sinds 1811 geen functie meer, afgezien van de wijknummers A en B voor de beide dorpen Eemnes-Binnen respectievelijk Eemnes-Buiten.

Andere berichten²⁶, de aangehaalde archieven, de overlevering, de ansichtkaart uit omstreeks 1902 (afb. 3) en de topografische kaarten (o.a. kaart 2) laten inmiddels geen misverstand bestaan over de plaats van het Eemnesser tolhuis bij de driesprong van de tegenwoordige straten Laarderweg, Meentweg en Wakkerendijk.

In gedachten hoor ik al iemand zeggen: 'Oké, er was dus een tol op de driesprong van de Laarderweg en de dijk in Eemnes. Maar misschien was er toch nog wel een ander tolhuis en zijn de gegevens verloren gegaan.' Vóór 1816 waren er helemaal geen tolleren in Eemnes, want het onderhoud van de weg en de dijk werd, zoals vanouds gebruikelijk, verhoefslaagd (als onderhoudsplicht) onder de aangrenzende grondeigenaren volgens de *Banboeken van Eemnes*.²⁷

Ten tijde van de straatweg met de tolleren tussen 1816 en 1901 was het ondenkbaar, dat er nog een tol tussen geplaatst zou zijn over de afstand van circa vier km tussen *Gabel 2* tot *Gabel 3*. Protesten en overheidsbesluiten zouden zeker hun sporen hebben nagelaten. Zonder toestemming van de rijksoverheid verplaatsen van tolleren of toevoegen ervan was niet mogelijk. Zie ook het eerder vermelde verzoek in 1852 om 'vrijdom van de tol van Buitendijk bij G. Blom'. Zou er in het onwaarschijnlijke geval halverwege richting Baarn en halverwege het bestaan van de tolleren nog een tol zijn geweest, dan zou die ook in dat verzoek vermeld zijn geweest. Dat is eigenlijk het beste bewijs tussen alle andere dat Wakkerendijk 170 nooit een tolhuis was.

Het einde van een mythe

Met de informatie van RCE in de hand gaan er

helaas met de moderne media allerhande afgeleide verhalen de wereld in over dit 'tolhuis in Eemnes'. TVE is erop uitgegleden met haar flyer. Googelde men op 'tolhuis Eemnes', dan kwam anno 2021 bovenaan: '16 mrt. 2020 – Voormalig tolhuis, tot bungalow verbouwd in Eemnes'.²⁸ Daarop volgde de monumentenregistratie van RCE. Zo blijven dus de mythen in de wereld. Even verderop komt gelukkig ook mijn stukje 'Wakkerendijk 168-170 tolhuis of niet?' als bescheiden tegengeluid naar aanleiding van die vraag aan de HKE in 2011.²⁹ Ook al stelt RCE in correspondentie dat de gegevens van het register niet gebruikt kunnen worden als historische informatie, toch wordt natuurlijk door het publiek de 'Nevenfunctie Tolhuis' wel zo gelezen.

In 2016 deelde RCE aan Van der Schaaf mee dat 'de toeschrijving Tolhuis is gedaan op grond van de gelijkvormigheid met andere tolhuizen'.³⁰ Ik kreeg eerst gelijkkluidende mededelingen, maar ook de mededeling dat inmiddels gemakkelijker fouten kunnen worden hersteld. Op de achtergrond was de voormalige nevenfunctie 'tolhuis' na een bezoek in 2019 van RCE en op basis van de informatie van Van der Schaaf wel verwijderd, maar nog niet in het publieke register. In verband met subsidieregelingen gaat het echter niet altijd zo gemakkelijk om fouten te corrigeren, zoals voor de nu nog vermelde voormalige hoofdfunctie 'boerderij (M)'. Het ontbreekt bij RCE niet aan goede wil, maar de organisatie is gebonden aan publiekrechtelijke procedures.³¹

Het aanpassen van 'Boerderij (M)' stuit vooralsnog op enige procedurele complicaties.³² Voor een wijziging is medewerking van de eigenaar nodig en dat ligt soms heel moeilijk. Correctie van een fout door een nieuwe beschikking is, afgezien van het controlewerk, soms als het openen van een doos van Pandora. Onbedoeld kan een rijksmonument door bezwaren van een eigenaar die status verliezen. Daarom wordt er nogal eens van afgezien.³³

Conclusie en besluit

Na deze tocht door het verzamelde en voortschrijdende inzicht vanuit verschillende invalshoeken mag wel geconcludeerd worden dat het gebouw geen tolhuis was, noch vóór 1816, noch daarna. RCE bleek hiervan inmiddels ook overtuigd, vooral met dank aan de bemoeienissen van Rom van der Schaaf in 2016. Het was anno 2020 nog niet verwerkt in het monumentenregister. Dat is inmiddels op mijn aandrang met een concept voor dit artikel in de hand gebeurd op 11 november 2021.

De subcategorie ‘Boerderij (M)’ in de monumentenregistratie is echter ook ongelukkig, want het gebouw was geen boerderij, afgezien van misschien het houden van een enkel huisdier voor eigen gebruik. In de oorspronkelijke monumentenregistratie werd daarvan bovendien helemaal niet gerept. Meerdere gebouwen in Eemnes, zelfs de voormalige dorpsschool van Eemnes-Binnen (nu Wakkerendijk 220-224), zouden zo door kunnen gaan voor een kleine boerderij. Vorm en functie zijn twee keer verward bij Wakkerendijk 170. Vanuit vormgelijkenissen is geïnterpreteerd naar daarmee vaak overeenkomende functies, die echter niet overeenkomen met de oorspronkelijke functies. Dat gebeurde zowel met het dijkhuis (oorspronkelijk 170) als het langhuis (idem 168). Overname daarvan in publicaties en andere gegevens veroorzaakt onjuiste historische beeldvorming bij het publiek, die voortdurend leidt tot mythevorming, verwarring en discussies.

Het gebouw is onmiskenbaar monumentwaardig. In de grond gaat het om het zuidelijke deel met het dijkhuis dat zo opvallend boven de rest uitsteekt en aan de dijk staat. Het is in de eerste plaats het enige dijkhuis in Eemnes, waarvan de uitbouw mogelijk als lichtrijk kleermakersatelier kan hebben gediend tot 1784 of als een theekoepelachtige aanbouw als mooie kamer met zicht over de weg en de omgeving.

Met instemming van RCE is in 2016 een

monumentenschildje geplaatst met de tekst: ‘smederij ca. 1790’ (afb. 1, inzet). Met de kennis van nu had er misschien beter op kunnen staan ‘markant dijkhuis, eind 18e eeuw’ als neutrale aanduiding die de oorspronkelijke bedoelingen van de eigenaar in het midden laat. Misschien is hier in goed overleg tussen betrokken partijen nog wat aan te doen, zodat recht wordt gedaan aan de bijzondere historie van dit pand.

Bronnen

- Archief Eemland (AE), Amersfoort: notarissen; bouwdoSSIers; oud-archief gemeente Eemnes (1005).
- Digitaal krantenarchief delpher.nl: o.a. *De Gooi- en Eemlander* (G&E).
- Gelders Archief (GA), Arnhem: waterschapsarchieven Eemnes.
- Het Utrechts Archief (HUA), Utrecht: Commissie van de Straatweg Naarden-Amersfoort.
- Historische Kring Eemnes (HKE): kwartaalblad; documentatiearchief.
- Kadaster: topotijdreis.nl.
- Nationaal Archief (NA), Den Haag: toegangen 2.02.01 en 2.04.07.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), Amersfoort: beeldbank.cultureelerfgoed.nl voor alle kadastrale gegevens uit ca. 1830; monumentenregister.

Literatuur

- J.C.F. Baron D’Aulnis de Bourouill, *Geschiedenis van Eemnes*, 2 delen, Baarn 1900, manuscript (Archief Eemland, toeg. 1005, inv. 1480).
- J. Groeneveld, ‘Hoe in een sneltreinvaart een weg werd aangelegd – De straatweg Naarden-Amersfoort’, in: *TVE* 27, nr. 4, 2009, p. 380-391.
- L. Lankreijer, ‘Werkgroep Monumenten’, in: *Historische Kring Eemnes (HKE)* 2, nr. 1, 1981, p. 41.
- M. Majoor, ‘Plaster’, in: *HKE* 37, nr. 3, 2015, p. 151-152, als deel van de artikelenreeks ‘Duitse families in Eemnes’.
- J. de Mos en R. van Hal, ‘Tolwegen in Soest en Soesterberg in de 19e eeuw’, in: *Van Zoys tot Soest* 40, 2020, p. 21-38.
- J.V.M. Out, ‘Kroniek van Eemnes’, versie 2021-06, op: www.historischekringeemnes.nl.
- H. Schaftenaar, ‘De aanleg van de straatweg Naarden-Huizen (1836-1841) – Publiek project van

formaat gefinancierd door particulieren', in: *De Omroeper* 21, nr. 3, 2008, p. 81-96.

R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland – Utrecht*. Zwolle/Zeist 1996.

H. van der Voort, 'Kleermakerij op Wakkerendijk 170', in: *HKE* 42, nr. 1, 2020, p. 42-43.

A.C.J. de Vrankrijker, *De Eembrug*. Baarn 1961.

Noten

1. Groeneveld (2009). NB: abusievelijk is op. p. 390 linksboven Eemnes-Binnen i.p.v. Eemnes-Buiten geschreven.
2. NA 2.02.01, inv. 230 (1816).
3. Idem. Gabel-nummering 1 t/m 5, zoals daarin en in de rekeningen van 1819 t/m 1822 (zie noot 5) is gehanteerd.
4. De Vrankrijker (1961).
5. NA, 2.04.07, inv. 903, dossier 137, resp. inv. 1006, dossier 322, waarin ook kopie KB dd 27 april 1822, no. 128.
6. RCE: Soest, sectie H, nr. 76. Zie ook De Mos e.a. (2020).
7. RCE: Oorspr. Aanw. Tafel, ca. 1830: Naarden: sectie D, nr. 37, Min. van Binnenlandsche Zaken; Eemnes: sectie B, nr. 494, Het Rijk, 'Tolhuis'; Soest: sectie C, nr. 166, Dep. van Binnenlandsche Zaken, 'Tolhuis'; Amersfoort: sectie D, nr. 204, Het Rijk.
8. *Nederlandsche Staatscourant*, 11-07-1876, bij de betreffende wet van 24 juni 1876: 'tolhuis', sectie D, nr. 998; 'een huis, vroeger gebruikt voor tolhuis', sectie D, nr. 204.
9. Out (2021); delpher.nl voor de landelijke ontwikkelingen.
10. delpher.nl. Aanbesteding: AE 0443, inv. 317, Minuten jan.-juni 1816, F. Pen.
11. Schaftenaar (2008).
12. *De Gooi en Eemlander (G&E)* van 13 en 17 dec. 1901, resp. De Mos e.a. (2020).
13. Als noot 5.
14. Out (2021), verwijzend D'Aulnis (1900); *Eemnesers door de eeuwen heen* (2002), p. 75, Vlc. NB: In ca. 1830 was Wed. Jan Gijsbertse van Esse[n] eigenaresse van de boerderij bij de tol (kad. B, nr. 491). Zij, Gerritje Pas, en Jan G'se van Essen waren de schoonouders van Gijsbert Blom (p. 189, IVa/2).
15. *G&E* van 23-1-1904, resp. 19-4-1919.
16. De huisnummers dateren van 1930. Huisnummer 168 betrof een gedeelte van het langhuis, tussen de smederij en het dijkhuis nr. 170.
17. A. van der Zee, D. Hierck, H. van Hees, *Eemnes – Geschiedenis en architectuur*. Zeist/Utrecht 1999, p. 147.
18. Lankreijer (1981).
19. Stenvert e.a. (1996), p. 118.
20. Deelscan dd 10-11-2021 van het oorspronkelijke registratieformulier bij het besluit dd 9 december 1970, vervolgblad nr. 32, monumentnr. 14530.
21. AE, Bouwdossier Eemnes 1959-431.
22. Van der Zee e.a. verwijzen abusievelijk naar de kadastrale sectie G, nr. 407, die in 1830 eigendom was van: 'de Wed. Aalt Hoogbeem, bouwvrouw'.
23. Majoor (2015).
24. Van der Voort (2020).
25. Idem; aanvullend gesprek met de auteur op 20-11-2021.
26. Onder andere: 'Nu wordt de straatweg, die door de gemeente loopt [= Wakkerendijk en Meentweg], door den rijksweg die van Laren naar aan den tol van Eemnes-buiten rechthoekig gesneden' in *G&E* 26-5-1900, 'op het driepuntje bij de het oude tolhuis' in *G&E* 4-9-1918; 'op den draai [= bocht] nabij het oude tolhuis' in *G&E* 12-2-1919.
27. De waterschaparchieven betreffende Eemnes (GA) en de archieven van het gerechts- en gemeentebestuur (AE) reppen niet van enige tol in dit verband.
28. rijksmonumenten.nl/monument/14530/.... (gezien 19-11-2021). NB: deze site heeft geen relatie met RCE.
29. 'De Historische Kring Eemnes vertelt... (2011)' op: www.historischekringeemnes.nl (gezien 19-11-2021).
30. E-mailwisseling R.T. van der Schaaf (HKE) en de Consulent Architectuurhistorie (RCE), februari 2016 (documentatie HKE, 3AG2-6).
31. RCE, monumentenregister nr. 14530 (gezien 19-11-2021); e-mailwisseling met de Infodesk van RCE nov. 2021 (vraag nr. M2111 0109) en telefoongesprek 19-11-2021.
32. E-mail van Coördinator Wijzigen Monumentenregister (RCE) dd 10-12-2021 (i.v.m. vraag M2111 0109).
33. Uit enkele welingelichte kringen binnen stedelijke monumentenzorg.

ING. JAAP GROENEVELD is oud-bestuurslid en -redactielid van TVE.

Het 'chocoladekerkje' van Weesp

Van Houten en de Protestantenbond (1880-2021)

Peter Korver

Na 141 jaar viel in november 2021 het doek voor de Protestantenbond in Weesp. Het bijzondere kerkgebouw aan de Oudegracht blijft, maar de vrijzinnige geloofsgemeenschap, de NPB, is niet meer. De geschiedenis ervan was nauw verweven met de komst van de industrie en cacao­fabrikant Van Houten.

De kerk, in 1906 gebouwd in opdracht van deze familie, werd al in 2009 voor het symbolische bedrag van één euro overgenomen door Stadsherstel Amsterdam. Daarbij deed de stichting de toezegging dat de NPB-Weesp hier 'om niet' de zondagochtendiensten doorgang kon laten vinden, zolang als de afdeling zou bestaan. In juli 2011 vond er een bestuurlijke fusie plaats met de afdeling Laren-Blaricum. En nu, tien jaar later, verdwijnt de georganiseerde vrijzinnigheid uit de Vechtstad. Er is nog maar een handjevol leden.

In dit artikel gaan wij na waarom er op deze plek een Van Houtenkerk werd gebouwd en welke betekenis het vrijzinnig-protestantisme voor Weesp heeft gehad.

Historische grond

De kerk staat op bijzondere grond, want in de Middeleeuwen bevond zich op deze plek de kapel van het Oude Convent, een van de twee kloosters die Weesp in de Middeleeuwen rijk was. De Reformatie maakte in 1577 een eind aan de religieuze functie van het gebouw. De kloosters werden opgeheven en de gebouwen kwamen ten goede aan de stad, die een weeshuis en armenhuis erin onderbracht. Dit weeshuis verloor zijn functie begin negentiende eeuw, waarna er een katoen- en garens­pinnerij in

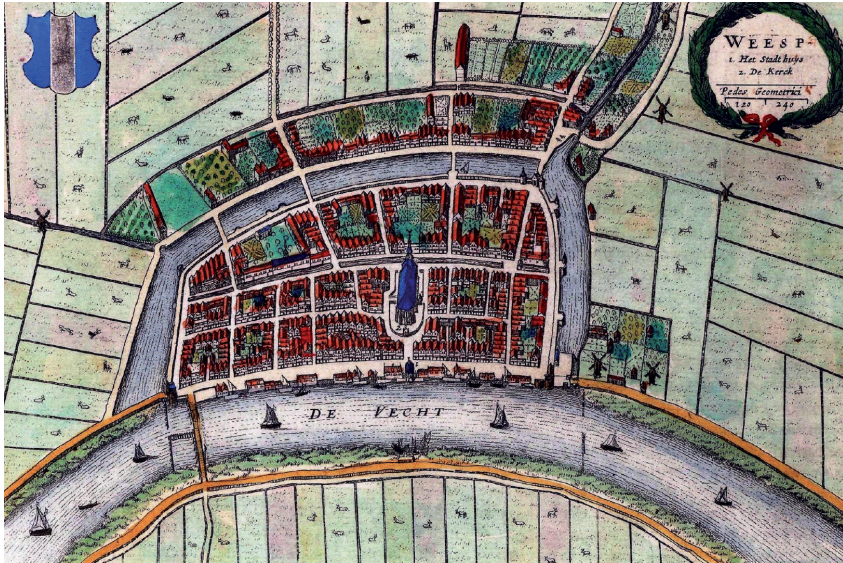

De Van Houtenkerk aan de Oudegracht in Weesp (Wikipedia).

kwam. De ligging aan de Oude Gracht was ideaal voor de aan- en afvoer van producten. Deze gracht stond immers in directe verbinding met de Vecht, de belangrijkste transportverbinding met Amsterdam. Nadat de spinnerij ophield te bestaan, werd de ruimte gebruikt als woning en kledingwasserij, aangedreven met een grote stoommachine.

Van Houten komt naar Weesp

De stoommachine was een absolute nieuw­igheid en technische doorbraak in de periode van industrialisatie. Dat was de reden dat cacao­fabrikant Coenraad Johannes van Houten de failliete wasserij in 1850 kocht en zijn bedrijf van Amsterdam naar Weesp verhuisde.

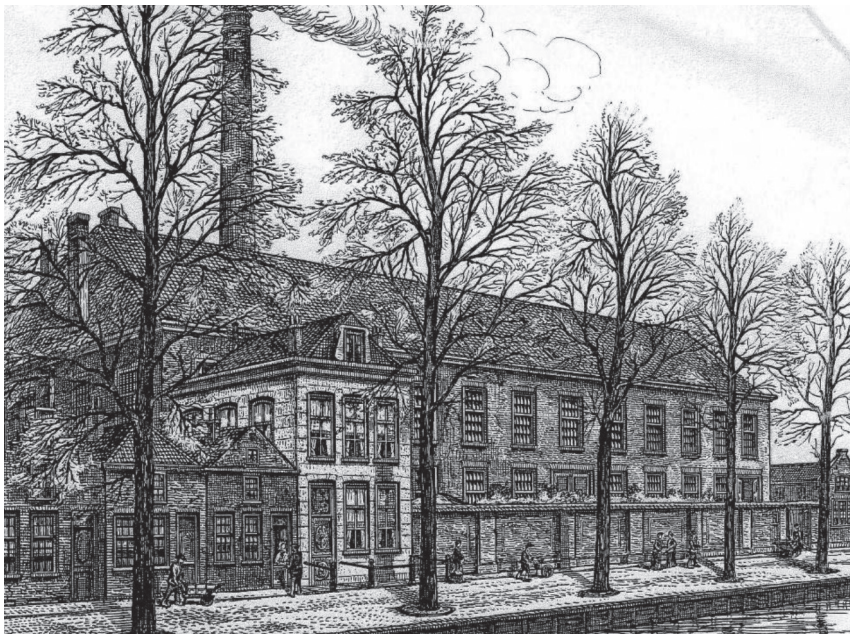

Plattegrond naar het kaartboek van Boxhorn die de situatie van 1632 weergeeft (www.oudelandkaarten.nl).

Van een moderne bedrijfsvoering was geen sprake en aan reclame deed hij nauwelijks. Naar zijn opvatting was het de kwaliteit zelf die voor reclame zorgde. In het herdenkings-

boek *Honderd Jaren* uit 1928 lezen we dan ook dat Coenraad Johannes 'geen goede koopmanschap' bezat.

De chocolade was in die dagen vet en moei-

De eerste fabriek van Van Houten in Weesp, 1850 (collectie NPB afd. Weesp).

lijk verteerbaar. Om daar verbetering in te brengen zocht en vond Casparus van Houten sr. (1770-1858) een techniek uit om oplosbaar cacao-poeder te maken en kon hij daarvoor een octrooi aanvragen. Het oplosbare en lang houdbare cacao-poeder was geboren en zou – na een moeizame start – binnen enkele decennia de wereld veroveren.

een grote rol bij de lokale ontwikkelingen. In circa 1880 werd een liberale kiesvereniging opgericht. Daarbij lieten de Van Houtens zien dat zij tot een nieuwe generatie liberalen behoorden. Zij wilden niet alleen uitbreiding van het kiesrecht, maar keerden zich ook tegen het in hun ogen ouderwetse standpunt dat de overheid zich op sociaaleconomisch terrein

Van Houten reclame op een dubbeldekker in Londen (Stichting Stadsherstel Amsterdam).

Advertentiecontracten met buitenlandse kranten werden gesloten. In Parijse metrostations en langs de Trans-Siberische spoorlijn hingen reclameborden. En in filmcommercials werd de opwekkende werking van chocola op vermoeide kantoorklerken in beeld gebracht. Voeren passagiers door het Suezkanaal, dan konden zij bij Port Said op een grote lichtreclame lezen:

*East is East
And West is West
Van Houtens Cacao
Is the best*

Van Houten en de lokale politiek

De Van Houtens hielden er zowel politiek als godsdienstig ruime, vrijzinnige opvattingen op na. Zij waren gericht op vrijheid, vernieuwing en vooruitgang en speelden in Weesp

zoveel mogelijk afzijdig zou moeten houden, zoals het oude liberale standpunt luidde. Zij waren ervóór dat de overheid voorzieningen van algemeen nut, zoals gas, water en verbetering van de infrastructuur, voor haar rekening nam, want dat zou de nijverheid ten goede komen. Deze opvatting had al post gevat bij de gemeente. In de jaren ervoor had zij al geïnvesteerd in de aanleg van de Oosterspoorweg, die vanaf 1874 Amsterdam verbond met Amersfoort, waarbij Weesp, net als Naarden-Bussum en Hilversum, een eigen station kreeg. Dat heeft de ontwikkeling van de industrie in Weesp sterk bevorderd.

Van enige terughoudendheid om de belangen van het bedrijf gescheiden te houden van het algemene belang was nauwelijks sprake. Douwinus van Houten was landelijk een belangrijk man in de Liberale Unie. Hij vertegenwoordigde de partij vanaf 1904 in de Eerste Kamer. De firma was overigens al sinds 1885

dankzij de liberale kiesvereniging in de gemeenteraad vertegenwoordigd. In 1895 zat de directie van Van Houten bijna in haar geheel in de Weesper gemeenteraad. Geert van Mesdag, Douwinus en Casparus van Houten maakten er deel van uit. De enige vrouw in de directie, Anna van Houten, stond – als vrouw – politiek buiten spel...

In de jaren tussen 1906 en 1913 was er in de gemeenteraad een vorm van tijdelijke samenwerking tot stand gekomen van zeven vooruitstrevende raadsleden, ‘door de zuilen heen’. Het waren radicale liberalen, confessionele arbeidersvertegenwoordigers en socialisten. Deze coalitie, die ‘De Zevenster’ werd genoemd, vergrootte de hygiëne in de stad, verbeterde de arbeidsomstandigheden van de gemeentewerklieden en bevorderde het onderwijs. Ze had een nipte meerderheid in het dertien leden tellende stadsbestuur.

Richtingstrijd in de kerk

Maar ook in kerkelijk opzicht stelden de Van Houtens zich niet neutraal op en steunden de vrijzinnige richting die zich in deze jaren roerde. Koning Willem I had aan de hervormde kerk in 1816 een reglement opgelegd, waarin geen rol was toegekend aan enige belijdenis. Dat moest ervoor zorgen dat in de toekomst een strijd om de juiste leer zou worden voorkomen. Van predikanten werd geen expliciete instemming met de inhoud van de belijdenisgeschriften verlangd, noch dat zij zich zouden onderwerpen aan de letter van de Bijbel. In de praktijk betekende dit dat ieders persoonlijke geloof zoveel mogelijk werd gerespecteerd en dat er een grote mate van leervrijheid was, zodat de kerk onderdak kon bieden aan verscheidene theologische stromingen en richtingen. De meeste kerkenraden en predikanten behoorden tot de ruimdenkenden en ruimgelovigen die open stonden voor het moderne leven.

Het gevolg was evenwel dat er al spoedig stemmen opgingen die vroegen om de zuivere

gereformeerde belijdenis. In 1834 vond er een afscheiding plaats van orthodox gelovigen. De meer liberale krachten in de samenleving hadden gestimuleerd, dat er in 1867 een herzien kerkelijk reglement werd ingevoerd dat democratischer was en regelde dat gewone kerkleden invloed hadden op de benoeming van ouderlingen, diakenen én predikanten. Als gevolg daarvan kon in de meeste steden het oude calvinisme weer een meerderheid in de kerkenraad krijgen en werden vooral orthodoxe predikanten benoemd. Tot dat jaar was het de gegoede burgerij geweest – en die was veelal liberaal en modern – die door coöptatie de scepter in het kerkbestuur zwaaide; daarna kregen de ‘kleine luyden’, die meestentijds niet modern waren, een stem.

Dat maakte dat vele ‘modernen’ of vrijzinnigen zich in de verdrukking voelden komen en zich wilden organiseren om zo op te kunnen komen voor hun belangen. Op 14 juli 1870 werd de Nederlandse Protestantenvbond (NPB) opgericht, volgens de eerste statuten *een vereniging van allen die willen samenwerken om de vrije ontwikkeling van het godsdienstig leven te bevorderen zo binnen den kring der kerkgenootschappen als op ieder ander gebied*. Men wilde opkomen voor het vrijzinnige element in de Nederlandse Hervormde, Remonstrantse, Doopsgezinde en Lutherse Kerk. Een doelstelling van de NPB was tevens om daar waar de verschillende groeperingen niet zelf kerkhoudend konden zijn, zij gezamenlijk een geloofsgemeenschap zouden vormen.

Deze ‘modernisten’ die zich niet veel later ‘vrijzinnig’ gingen noemen, stonden voor een persoonlijke vrijheid in geloofszaken en verdraagzaamheid ten opzichte van andersgelovigen. De theologie die zij voorstonden, ging uit van een humanistische en optimistische beschouwing. Zij ontkenen het bestaan van wonderen. Niet de Bijbel, een belijdenisgeschrift of de kerk had het laatste woord in geloofszaken, maar de mens zelf. Breed deelde men de opvatting dat God ook gekend kan worden uit de natuur en uit niet-christelijke

godsdiensten. Maatschappelijk behoorden de vrijzinnige hervormden tot de verlichte, vaak hoger opgeleide burgerij. Velen stemden op de Vrijzinnig Democratische Bond en een minderheid op de Sociaal Democratische Arbeiders Partij.

Scheuring op links en rechts

In Weesp zijn deze ontwikkelingen terug te vinden. Net als landelijk groeide binnen de hervormde gemeente hier de invloed van de orthodoxe richting, die zich keerde tegen de vrijzinnig-liberale richting en het neutrale onderwijs dat deze richting voorstond. Halverwege de jaren zeventig was er voor de vrijzinnigen nauwelijks meer enige ruimte. In 1875 overleed ds. N. van Wijk, de laatste die een 'prediking in moderne geest' kende. De collega die achterbleef was ethisch-orthodox. Sindsdien zijn alle predikanten van de Grote Kerk rechtzinnig geweest. De onvrede over de dogmatische verkondiging heeft de oprichting van de NPB-afdeling bevorderd.

In januari 1880 namen de vrijzinnig-hervormden het besluit zich van de Hervormde gemeente Weesp af te scheiden. Ze sloten zich aan bij de Nederlandse Protestanten Bond, die inmiddels bijna tien jaar bestond. Onder hen bevonden zich een groot aantal vooraanstaande leden van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, meestal kort aangeduid als 't Nut. Deze landelijke vereniging met plaatselijke afdelingen, opgericht in 1784, stelde zich als doel om het welzijn van individu en gemeenschap te bevorderen. Diverse leden van de Van Houten-familie en een aantal hoofden van openbare scholen waren onder hen. Deze ontevreden behoorde tot de vooraanstaande en invloedrijke personen in Weesp. Een van hen was C.J. van Houten. Voorlopig kerkte deze groep als een plaatselijke afdeling van de NPB in het Ge-

nootschapslokaal *De Eensgezindheid* aan de Achtergracht.

Het zou overigens voor de hervormde gemeente niet blijven bij verlies op de vrijzinnige linkerflank alleen. Enkele jaren later, in en na 1886, scheidde op de rechterflank een groep orthodoxen zich af. Deze zogeheten dolerenden ('klagenden') vormden in het voetspoor van Abraham Kuypers een reactie op het in hun ogen nog altijd te vrijzinnige klimaat in de kerk. Ze verweten de kerkenraad dat die weigerde te waken over het traditioneel gereformeerde belijden en zich slechts bezighield met formele bestuurlijk-organisatorische zaken. De Weesper kerkenraad beperkte zich tot het betuigen van sympathie voor deze Doleantie, maar een aantal Weespers verliet de kerk en stichtte een eigen gereformeerde gemeente.

Een afdeling van de Protestantenbond

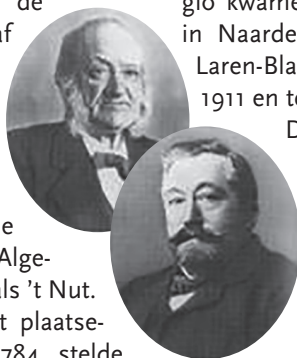
Op 26 januari 1880 kwam aldus een aantal vrijzinnigen samen om een nieuwe geloofsgemeenschap op te richten. Elders in de regio kwamen ook NPB-afdelingen tot stand: in Naarden-Bussum en Baarn in 1882, in Laren-Blaricum in 1904, in Hilversum in 1911 en tenslotte in Huizen in 1944.

Door het ontbreken van een archief uit de eerste jaren is niet bekend wie het voortouw heeft genomen tot de oprichting. Er zijn aanwij-

A.M. van Dockum (links) en P.W. van Arkel (collectie NPB, afd. Weesp).

zingen dat de fabrikant C.J. van Houten een groot aandeel heeft gehad in de afscheiding, maar hij behoorde niet tot het bestuur.

De eerste voorzitter was bankier A.M. van Dockum, regent van het Burgerweeshuis en ook lid van de Weesper gemeenteraad. Hij bleef meer dan veertig jaar in die functie, van 1881 tot het jaar 1922. Toen werd hij benoemd tot erelid. Het bestuurslid P.W. van Arkel was

tevens de eerste organist. Er is een handgeschreven ledenlijst uit het jaar 1883 gevonden. Daarop staan de namen van diverse leden van de familie Van Houten vermeld. In Weesp sprak men van het 'elitekerkje', omdat naast de familie Van Houten een bankier en diverse winkeliers – destijds de notabelen – lid waren. In 1938 schreef de secretaris een briefje aan dr. W. Banning, destijds een vooraanstaand vrijzinnig theoloog, die hij uitnodigde voor een preekbeurt: *Onze afdeling bestaat meest uit families van de meer gegoede stand en de meer intellectuelen. Wij hebben hier in Weesp den naam van een klein groepje te zijn, dat een beetje deftig is.*

Een eigen kerkgebouw

Een eigen kerkgebouw was er voorlopig nog niet. Op een echt kerkorgel heeft de heer Van Arkel niet kunnen spelen, want de afdeling 'kerkte' één keer in de veertien dagen in een gebouw met de naam *Eensgezindheid* aan de Achtergracht. Van Arkel speelde hier op een harmonium. Het pand had jarenlang gediend als schuilkerk voor de rooms-katholieken, totdat die omstreeks 1793 in alle vrijheid een eigen kerk konden bouwen aan de Herengracht. In 1834 kwam het pand in eigendom van de gemeente Weesp en werd sindsdien verhuurd en voor allerlei doeleinden gebruikt, onder andere als sociëteit. De NPB kwam hier ook bijeen, tussen de bar en de tafeltjes, of, zoals de kop van een verslag in de *Gooi & Ommeland* van 1955 bij de viering van het 75-jarig jubileum luidde: 'Protestantenbond begon in een zaaltje met tapkast...' Deze situatie duurde 25 jaar, tot en met 1905. Kwam in dit zaaltje wellicht de familie Van Houten

De nieuwe Van Houtens cacao-fabriek, 1882
(Gemeentemuseum Weesp).

op het idee om een meer representatief onderkomen te realiseren?

In 1902 zal het bestuur verrast zijn geweest, toen zij vanuit Menton aan de Côte d'Azur in Frankrijk een brief van Johanna Sophia van Houten (Anna) en haar zus Henriëtte Clazina van Houten (Jet) ontvingen waarin te lezen viel dat de firma C.J. van Houten het voornemen had om uit eigen middelen op het terrein aan de Oudegracht – waar de voormalige fabriek en villa stonden – een 'gehoorzaal' met kosterswoning te bouwen.

Het bedrijf ontwikkelde zich zo voorspoedig dat de fabriek aan de Oudegracht verlaten moest worden om vervuld te worden voor nieuwbouw op een ruimer terrein aan de rand van de stad. Daar zou gelegenheid zijn voor productie met moderne machines om zo aan de wereldwijde vraag naar de cacao van Van Houten te voldoen. De villa werd afgedankt omdat een ruimer en monumentaler onderkomen met de naam *Casparus* langs het Smal Weesp zou worden gerealiseerd.

Het bestuur van de NPB werd nu uitgenodigd om aan te geven, voor hoeveel personen de ruimte van de 'gehoorzaal' geschikt zou moeten zijn. Het kerkgebouw zou uitsluitend bestemd worden voor de activiteiten van de plaatselijke NPB. Op 9 december 1906 vond

V.l.n.r. het postkantoor, de toren van de Grote Kerk, het stadhuis, de Van Houtenkerk en de Protestantse Bewaarschool (Stichting Stadsherstel Amsterdam).

de inwijding plaats en werd het pand tegen een 'zeer billijke huur' ter beschikking gesteld van de afdeling. Een orgel liet nog even op zich wachten. In juni 1908 had de bekende orgelbouwer Joseph Adema zijn werk voltooid en konden de registers van het majestueuze muziekinstrument worden opengetrokken.

Op de ontwerptekening van de kerk zien we opmerkingen van Caspar van Houten. Het ontwerp blinkt uit in details zowel aan de binnen- als aan de buitenkant. Ingenieuze en decoratieve baksteenconstructies geven levendigheid aan de buitengevel, Jugendstil sjabloonwerk, lampen, houtsnijwerk en kleurrijke gebrandschilderde ramen maken het interieur tot een aantrekkelijk geheel. Het is een eenvoudige kerk in 'eclectische overgangsstijl', met neo-romaanse en neo-gotische elementen, invloeden van Berlage én een bijzonder Jugendstil interieur met een opmerkelijke dakspantenconstructie. Opvallend zijn de ook de lichtkronen. Daarnaast is er een uitstekende akoestiek.

Overigens overleden Anna van Houten in 1903 en Jet in 1906, vlak voor de inwijding

van de kerk. Beide zusters hebben dus nooit het eindproduct van hun schenking kunnen zien. De NPB kreeg het gebouw voorlopig niet in eigendom. Zij huurde het jaarlijks voor één gulden van de firma Van Houten. De kerk zelf stond om begrijpelijke redenen in de volksmond al gauw bekend als het 'chocoladekerkje'. Later kreeg het een erkenning als gemeentelijk monument en in 1999 volgde een

bevordering tot rijksmonument.

Er zijn weinig exacte cijfers over het ledental van de afdeling. In een gedenkboekje uit 1980 schrijft de auteur dat na de ingebruikname van 1906 verscheidene personen toetraden en dat het aantal uitgroeide tot een ledental van 'enige honderden'. In het jaaroverzicht van 1945 wordt vermeld dat er 160 leden staan ingeschreven, er 61 leerlingen de zondagsschool bezoeken en er 44 catechisanten zijn. In de jaren tachtig was het aantal leden teruggelopen tot ongeveer tachtig.

Interieur Van Houtenkerk (Stichting Stadsherstel Amsterdam).

Van Houten Cacao

Anna en Jet maakten actief deel uit van de bedrijfsvoering van Van Houten Cacao. Anna hielp op jonge leeftijd al bij het branden van de cacao bonen. Dat was een heel precies en bovendien geheim proces, een geheim dat zij deelde met haar vader. Bovendien was haar talent groot en dat kwam natuurlijk goed van pas bij een bedrijf als Van Houten dat zich steeds internationaler oriënteerde. En zo werd Anna samen met haar broer Casparus jr. (1844-1901) in 1869 medefirmant in de toen opgerichte 'Handelsvennootschap onder firma C.J. van Houten & Zn.' Dat was anderhalve eeuw geleden voor een vrouw bepaald niet vanzelfsprekend. Haar rol als medefirmante is in latere publicaties vrij onderbelicht en ondergewaardeerd gebleven, zo vindt haar achterneef Geert van Mesdag jr., die in 1945 in een uitgebreide familiebeschrijving schreef: *Tante Anna was een progressieve vrouw die zich onder meer inzette voor de positie van het vrouwelijk personeel.* Zo organiseerde zij avondcursussen in lezen en schrijven, rekenen en bouwkundig tekenen. Ook kook- en handwerk cursussen werden door haar aangeboden aan het personeel, waarbij het nuttige met het aangename werd verenigd: *Gedurende de les leest een der dames uit een populair werk iets voor, of wordt er op de piano gespeeld.*

Zus Jet bleef 'commandite', dat wil zeggen een 'stille vennoot', iemand die alleen vermogen meebrengt en geen bestuursactiviteiten

Jet van Houten (boven) en Anna van Houten (Stichting Stadsherstel Amsterdam).

mag verrichten. Haar zwakke gezondheid, zij stond als 'hulpbehoevend' bekend, zal hier debet aan geweest zijn.

De familie Van Houten speelde een belangrijke rol in het sociale, politieke, economische, culturele en religieuze leven in Weesp. Met de verhuizing van de cacao fabriek van Amsterdam naar Weesp in 1850 had vader Van Houten het kleine, niet erg welvarende stadje een

De 'meisjes van Van Houten', ca. 1920 (Stichting Stadsherstel Amsterdam).

enorme impuls gegeven door het een grote diversiteit aan werkgelegenheid te bieden en vele bijdragen aan het sociaal-maatschappelijke leven te leveren. Alle kinderen Van Houten werden ingezet bij de bedrijfsvoering en het fabricageproces in de fabriek.

Het wereldwijde succes van Van Houten Cacao maakte Casparus van Houten puis-

sant rijk. Na terugkeer uit Engeland, waar Casparus voor de familiefirma de succesvolle export had geregeld, kon hij zich een uitbundige villa, die hij *Casparus* noemde, permitteren. Deze stond op een landgoed dat te boek stond als 'buitengewoon groot' en 'zeldzaam luxe'. De villa is gebouwd in 1901 en telde oorspronkelijk 99 kamers. Zij heeft een lichtkoepel met gebrandschilderd glas. Vanaf de bouw was de villa voorzien van een centrale verwarming en een lift. Het complex was 90 meter lang en 75 meter breed en bood behalve uit het woonhuis ook ruimte aan een koetshuis en stallen. Het uit orangerode stenen opgetrokken woonhuis werd op sommige punten negentien meter hoog. Casparus heeft maar kort van zijn villa kunnen genieten, want hij overleed in 1901.

Tot de sluiting van de fabriek in 1971 domineerde het bedrijf het stadje Weesp. In 1960 had Van Houten duizend mensen in dienst. Het muziekkorps *De Adelaar* (het symbool van Van Houten was een arend) en de voetbalclub *Rapiditas* waren vanuit Van Houten ontstaan. Begin jaren zestig kwam een keer in het succes. Een groot deel van de aandelen raakte in handen van de Amerikaanse multinational W.R. Grace, die in 1964 de *core business*, de cacao, naar de Zaanstreek verplaatste. In 1971 sloot de inmiddels nieuwe

Reclame Laurel & Hardy voor Van Houten chocola (stichting Stadsherstel Amsterdam).

Duitse eigenaar Peter Paul de steeds slechter lopende fabriek en verplaatste de machines naar Aken. Dat betekende een verlies van zeshonderd arbeidsplaatsen.

Groei van de afdeling

Terug naar 1907. Het gloednieuwe kerkje nam in Weesp al snel een geheel eigen positie in naast de middeleeuwse hervormde Grote Kerk en de neo-gotische Laurentiuskerk van de katholieken uit 1874 en het Lutherse kerkje aan de Nieuwstad uit 1818. Het kende een beetje deftige en niet zo erg kerkelijke uitstraling. De NPB was dan ook geen kerkgenootschap, maar een 'bond', een vereniging, een 'kerkhoudende vereniging', met verwantschap met de VPRO, remonstranten en doopsgezinden. Naast de orthodoxen van de andere kerken hadden de vrijzinnigen met hun nadruk op vrijheid en verdraagzaamheid, de ruime bijbelinterpretatie en openheid naar andere godsdiensten het imago vederlicht te zijn. Het gevoel niet helemaal serieus genomen te worden binnen de kerkelijke wereld stak wel. De bouw van deze gehoorzaal moest een zeker respect voor de vrijzinnigen gaan afdwingen. Het was een echt kerkgebouw, voorzien van een heuse kerktoeren en met wel driehonderd zitplaatsen ook wat grotesk, want de helft van dat aantal zou ook voldoende zijn geweest. Het eerste half jaar moest voor de begeleiding van de zang nog gebruik worden gemaakt van het harmonium dat een plek vond op het podium voor de preekstoel.

In juni 1907 kon het monumentale Adama-orgel in gebruik worden genomen. In hetzelfde jaar vond de eerste huwelijksinzegening plaats. Hierbij was een kerkenraadslid van de Hervormde gemeente aanwezig, net als bij iedere bediening van de doop. Zo werd erop toegezien dat plechtigheden en het toedienen van de sacramenten bij deze vereniging erkend konden worden. De betrokkenen werden vervolgens ingeschreven in de registers van de hervormde kerk. In de eerste jaren

wordt melding gemaakt van een eigen bibliotheekje en de oprichting van een NPB-koor in 1926. Ook komt er een catechisatiegroep en een 'zusterkring', een vrouwenvereniging die heeft bestaan tot 2000. In de laatste oorlogsjaren was deze zusterkring doende met het sturen van pakketten naar in Duitsland verblijvende jongens en mannen die daar gedwongen te werk waren gesteld.

De afdeling trok een eigen predikant aan. Die werd aangeduid als 'voorganger', omdat de NPB als bond geen kerkelijk ambt, zoals dat van predikant of ouderling, kende. Ze kende om die reden ook geen kerkenraad maar een afdelingsbestuur.

De eerste voorganger was ds. A. van Wijk die een aanstelling kreeg voor één dag in de week. Zijn hoofdtaak lag echter steeds in Zaandam, waar hij woonde en een eigen gemeente had. In Weesp verzorgde hij iedere maand één zondagsdienst en huis- en ziekenbezoeken. Van Wijk was de afdeling erg trouw: hij werkte er in een eerste periode tot 1937 en keerde terug in 1943, voor aanvankelijk een jaar. We lezen dat hij inmiddels wel op een leeftijd was gekomen die hem het fietsen onmogelijk maakte, zodat hij zich te voet moest verplaatsen. Niettemin zou hij voor nog eens veertien jaren voorganger zijn.

Het jaar 1940 was voor de NPB heel bijzonder. Een maand na het begin van de Duitse bezetting kreeg het bestuur van de erven van G. van Mesdag en D.J. van Houten het kerkgebouw in eigendom geschonken, met alle daarin aanwezige roerende goederen. Met de tijd realiseerde men zich steeds meer wat voor een zware, vooral financiële, last er op de schouders van de kleine gemeenschap was gelegd. De eigen voorganger was daarnaast ook een grote kostenpost.

Na de oorlog

In het jaaroverzicht van 1945 wordt vermeld dat er 160 leden staan ingeschreven, 61

leerlingen de zondagsschool bezoeken en er 44 catechisanten zijn. In het jaarverslag 1948/1949 wordt gewag gemaakt van 104 leden en dat is al een aanzienlijke terugloop. Om meer financiële armslag te krijgen voor het onderhoud van het gebouw werd er vanaf 1966 een bazaar georganiseerd. Vanaf 1969 werd er oud papier door een groep vrijwilligers opgehaald. Dit werd volgehouden tot 1996. Inmiddels was gedurende de jaren tachtig het aantal leden teruggelopen tot ongeveer tachtig. Om de NPB te ondersteunen bij het in stand houden van het kerkgebouw werd de Stichting Vrienden Van Houten kerk opgericht. Naast het werven van donateurs organiseerde de stichting zondagmiddagconcerten in het kerkgebouw.

Voorzitter Gerard de Jong herplaatst eind jaren tachtig eigenhandig de haan op de spits van de toren (stichting Stadsherstel Amsterdam).

Maar het was allemaal niet genoeg. In de notulen van de bestuursvergadering van de NPB worden jarenlang de gebreken aan het gebouw benoemd: vochtplekken in de muren, defecten aan verwarming of orgel, lekkage aan de goten. Er kwam een 'Mannenclub', meest seniore vrijwilligers die wekelijks allerhande klussen oppakten waarvoor niet per se professionele hulp nodig was. Sommige leden waren ook kritisch op de nadruk die steeds meer kwam te liggen op de zorgen om de

kerk: *We zijn ooit toegetreden tot een geloofsgemeenschap, maar het lijkt er nu eerder op dat we lid zijn van een vereniging tot instandhouding van een oud gebouw.* Voorzitter Gerard de Jong herplaatste eind jaren tachtig eigenhandig de haan op de spits van de toren, die er jaren eerder bij een storm was afgewaaid.

De leden hebben zich enorm ingezet de kerk in goede staat te houden, maar door de vergrijzing en de terugloop van het aantal leden groeiden de problemen van het onderhoud hen op den duur boven het hoofd. Om tot een blijvende oplossing voor het behoud van de kerk te komen werd er contact gelegd met Stadsherstel Amsterdam N.V., een instelling die bedreigde panden die karakteristiek zijn voor Amsterdam en omstreken koopt en restaureert en vervolgens naar nieuwe gebruiksmogelijkheden zoekt. In 2009 nam deze stichting voor het symbolische bedrag van 1 euro het gebouw over, met de toezegging dat de zondagochtend diensten doorgang konden vinden, zolang als er een NPB-afdeling Weesp zou bestaan. Het Amsterdamse dagblad *Het Parool* kopte 'Vrijzinnig Weesp van last verlost'. In juli 2011 vond er een (bestuurlijke) fusie plaats tussen de afdeling Weesp en de afdeling Laren-Blaricum. Was het dus eerder financieel niet meer vol te houden, nu ook bestuurlijk niet meer.

Het was een behoorlijke klus om de kerk terug te brengen in een goede staat en bruikbaar te maken voor multifunctioneel gebruik. Alle monumentale onderdelen van het Jugendstil interieur zijn gelukkig bewaard en waar nodig gerestaureerd. Er kwam een nieuw luchtcirculatie-systeem. De glas-in-loodramen werden gerestaureerd en voorzien van beschermende voorzetsels. De kerkenbanken maakten plaats voor stoelen.

Het ledental kromp verder en dat was de definitieve reden om een punt achter de geschiedenis van de Protestantenvond van Weesp te zetten. Er waren nog tien leden, van wie de helft nog aan een activiteit konden deelnemen. Op 14 november vond er in de Van Hou-

tenkerk een laatste kerkdienst plaats.

Ruimte voor meer vrijzinnigheid in het godsdienstig leven in Weesp was ooit de doelstelling in 1880 en daar heeft de NPB aan bijgedragen. De secularisatie en ontkerkelijking, maar ook een grotere ruimhartigheid bij andere kerken maken een afzonderlijk vrijzinnige kerk niet meer zo nodig. Het gebouw blijft. Het heeft 115 jaar na de bouw zijn eerste bestemming – onderkomen van de NPB – overleefd en blijft behouden als plaats waar mensen samenkomen. De zusters Van Houten hoeven zich niet om te keren in hun graf! Het is zoals Vasalis schreef in het bekende gedicht 'Sub Finem', tot slot: *Het werd, het was, het is gedaan.*

Literatuur

Gerard de Jong, *Herinneringen bij 125 jaar Vrijzinnige Geloofsgemeenschap NPB afd. Weesp & Omstreken & 100 jaar Van Houten kerk.* Uitgave in eigen beheer, 2005.

Gjalt Zondergeld, 'Rokende schoorstenen en dreunende machines. Weesp, industriestad 1945-2000', in: *TVE* 34, nr. 3, 2016.

H.P. Moelker, *Gedenboekje ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Nederlandse Protestantenvond, afd. Weesp en omstreken op 27 januari 1980,* uitgave in eigen beheer, 1979.

PETER KORVER woont van jongs af aan in Naarden en studeerde geschiedenis en theologie. Werkte als leraar aan scholen voor voortgezet onderwijs in Naarden en Bussum en als remonstrants predikant in Hilversum. Hij is thans verbonden als voorganger van Vrijzinnigen Naarden-Bussum in de Majellakapel in Bussum.

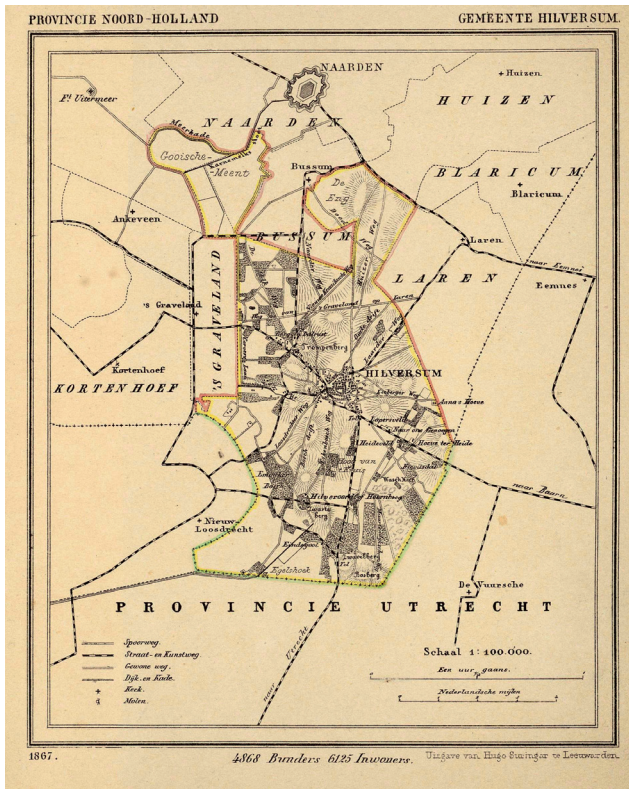
Bronnenmateriaal

Kuyper baseerde zich bij het vervaardigen van de kaartjes voor de gemeenteatlas op reeds bestaande kaarten zoals de topografische kaart en de provinciekaarten. Hij maakte daarvan naar eigen zeggen een verbeterde kopie, waarbij hij de opmerkingen van burgemeesters die een concept-kaartje toegezonden

gesties aan te leveren. Ook ergerde hij zich mateloos aan een burgemeester die vijftien gulden vroeg voor het geven van inlichtingen.

Kuyper noteerde op zijn kaartjes onder andere wegen, dijken, voetpaden, polders, vaarten, sluisen en bruggen. Bij wegen maakte hij een onderscheid tussen gewone wegen, destijds zandwegen, en zogenoemde kunstwegen, wegen met een verharding van straatstenen, schelpen, puin of grind. Voor het gebruik van verharde wegen moest veelal tol worden betaald als bijdrage in de kosten van aanleg en onderhoud. Ook die tollens werden op de kaartjes vermeld.

De plattegronden geven tevens een beeld van de bestaande bebouwing. Volgens recensies uit die tijd werden leerlingen van scholen die de kaartjes in hun lessen gebruikten, heel enthousiast, als ze hun eigen woning op een kaartje konden terugvinden. Ook landgoederen en buitenplaatsen verdienden uiteraard een vermelding. Speciale tekens zijn er voor kerken en molens. Bij buurgemeenten is vaak alleen de kerk ingetekend, zoals is te zien op het kaartje van Nederhorst den Berg (figuur 1). Op hetzelfde kaartje staan maar liefst zeven molens aangegeven, waarvan een net buiten de gemeentegrens. Ook verdedigingswerken zijn, waar van toepassing, aangegeven zoals de vestingen Weesp en Naarden (figuur 4) en de forten Hinderdam, Uitermeer en Kijkuit.

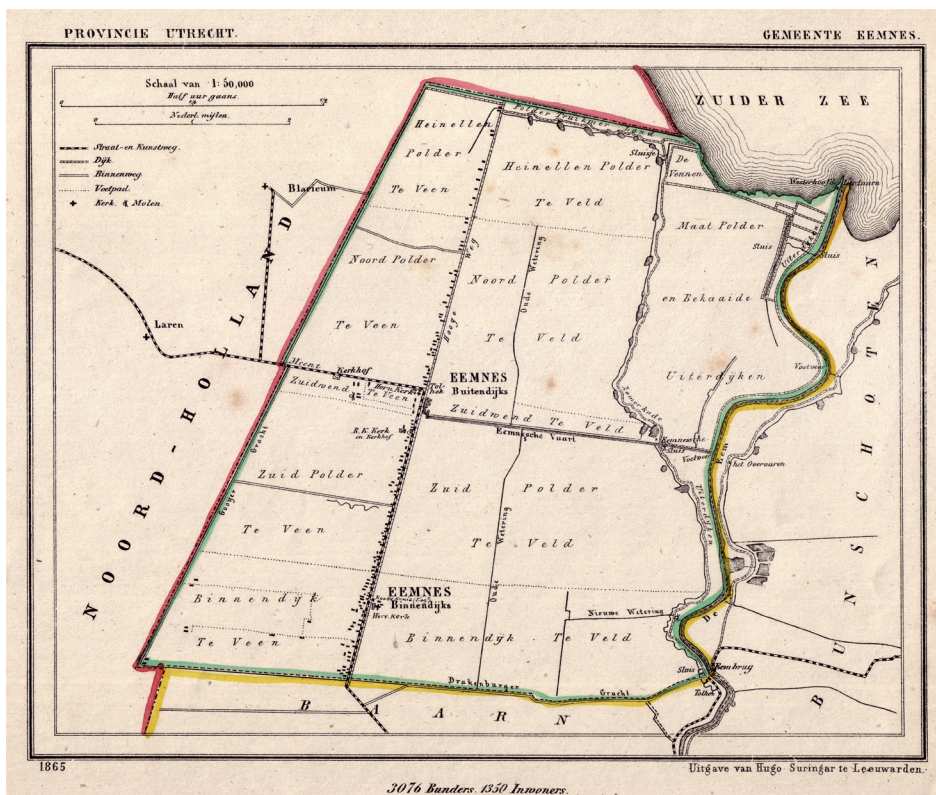

Figuur 2. Kaartje van de gemeente Hilversum (1867). Van de buurgemeenten zijn geen details opgenomen, want het grondgebied daarvan ligt buiten de gemeentegrenzen van Hilversum (bron: Beeldbank SAGV, Hilversum/Naarden).

hadden gekregen, zoveel mogelijk benutte.² Overigens was het voor Kuyper lang niet in alle gevallen gemakkelijk om van die 'drommelsche burgemeesters' antwoord te krijgen op zijn verzoeken om duidelijke verbeterings-

Kaartschaal

De meeste kaartjes uit de gemeenteatlas bieden meer details binnen de gemeentegrenzen dan daarbuiten. Daardoor krijgen we ook een duidelijker beeld van wat tot het grondgebied

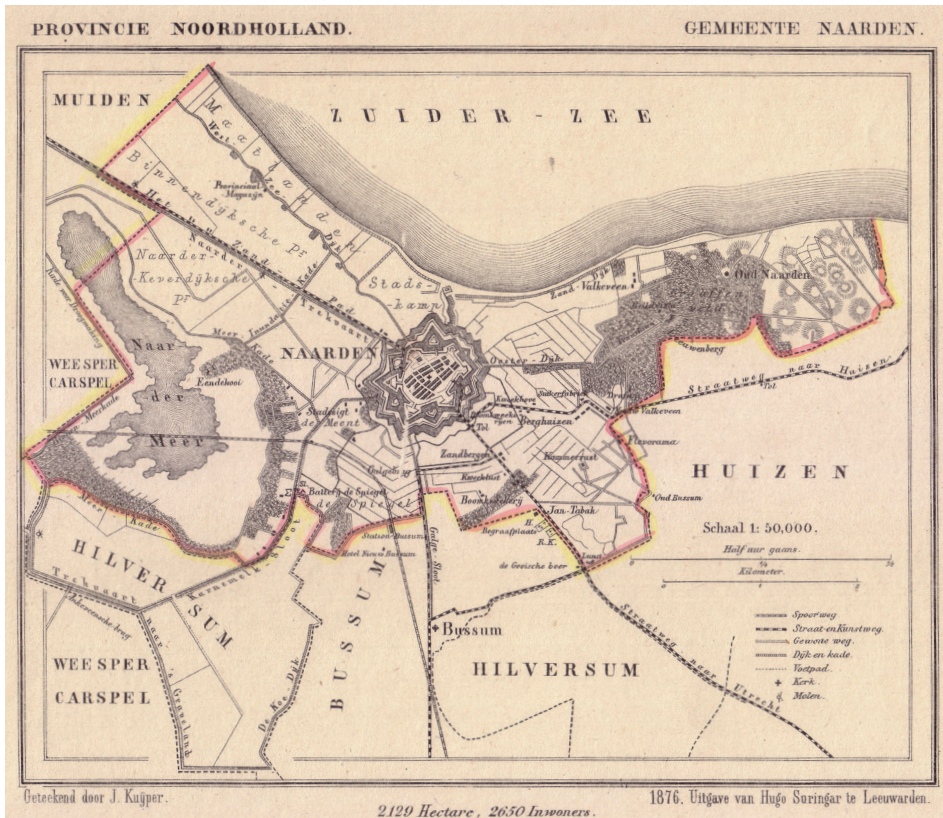
Figuur 3. Kaartje van de gemeente Eemnes (1867) (bron: Bibliotheek Regionaal Archief Zuid-Utrecht, Wijk bij Duurstede).

van een gemeente hoort en wat ressorteert onder buurgemeenten. Zo lijkt op het kaartje van Hilversum (figuur 2) buurgemeente 's-Graveland niet erg interessant. Als we het kaartje van 's-Graveland zelf erbij pakken, dan zien we dat er wel degelijk wat informatie beschikbaar is over die gemeente.

Elke negentiende-eeuwse gemeente kreeg een eigen kaartblad. Doordat niet alle gemeenten even groot waren en de vorm van het grondgebied nu eens compact en dan weer langgerekt was, is de schaal van de kaartjes variabel. De plattegronden van de gemeenten moesten binnen het kader passen dat standaard werd gehanteerd. Indien nodig mocht er overigens wel buiten de randjes getekend worden; dat gebeurde onder andere bij het kaartje van de gemeente Naarden (figuur 4).

De meeste gemeenten tussen Vecht en Eem zijn getekend op een schaal 1:50.000, Nigtevecht op 1:37.500. Grotere gemeenten zoals Hilversum en Weesperkarspel werden weer gegeven op een schaal van 1:100.000, Vreeland en Weesp, de gemeenten met het kleinste oppervlak, op een schaal van 1:25.000.

Om bij het gebruik van een variabele schaal toch een indruk te kunnen krijgen van de grootte en het belang van de gemeenten werden steeds de oppervlakte en het aantal inwoners vermeld. Kuiper beschikte over een lijst van alle Nederlandse gemeenten met bijbehorende oppervlakte volgens gegevens van het Kadaster. Inwoneraantallen waren gebaseerd op informatie van burgemeesters of op de resultaten van de volkstelling van 1859, waarbij in het laatste geval de getallen

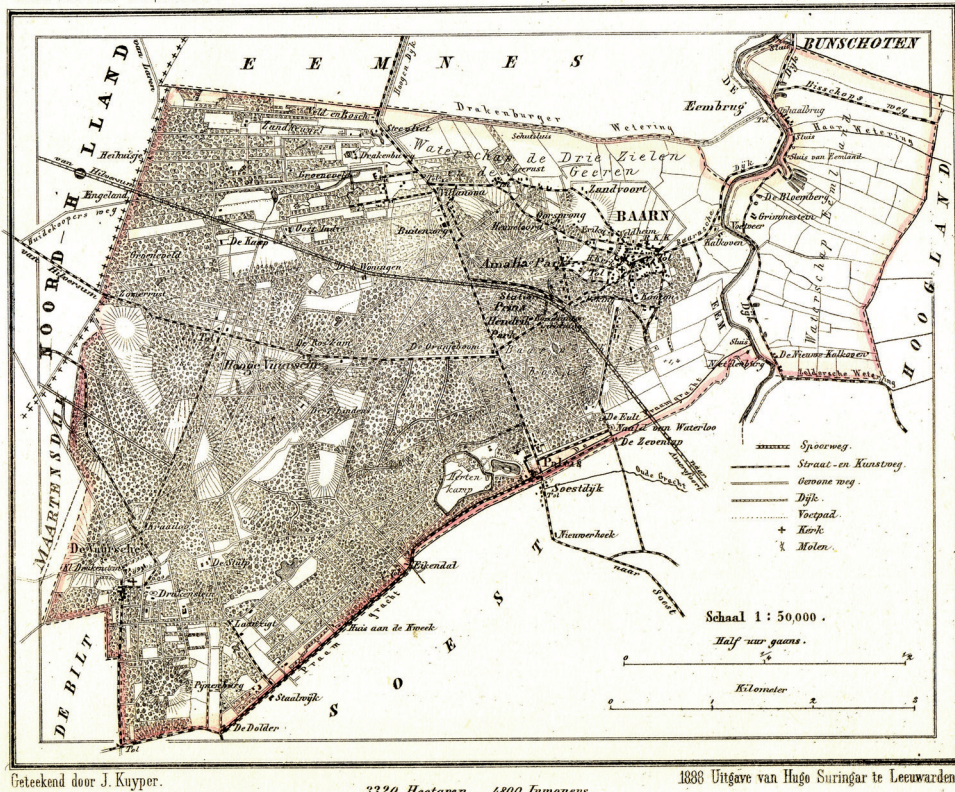
Figuur 4. Herzien kaartje van de gemeente Naarden (1876) (bron: collectie W. Jansen).

doorgaans naar boven werden afgerond of bijgesteld.

Vanuit zijn woonplaats Amsterdam stuurde Kuiper de gereed gekomen kaartjes in pakketjes naar zijn uitgever in Leeuwarden; hij kreeg f 2,50 per kaartje, ongeacht de hoeveelheid werk die het tekenen van zo'n kaartje kostte. Zo is een kaartje van Eemnes (figuur 3) met vrijwel alleen maar bouw-, hooi- en grasland veel eenvoudiger te tekenen dan een kaartje van bijvoorbeeld Naarden (figuur 4) met zijn vesting, Hilversum (figuur 2) met zijn bospercelen en heuvels of Kortenhoeve (niet afgebeeld) met zijn veenderijen. De kaartjes werden in koper gegraveerd en gedrukt in zwart-wit.

Inkleuren

Kuiper gaf op zijn kaartjes de gemeentegrenzen veel aandacht. Hij duidde ze aan met een streepjeslijn, waaraan later kleuren werden toegevoegd. Het gebruik van kleur had voor zowel de auteur ('het zal wonderen doen voor het oog') als voor de uitgever een hoge prioriteit. Suringar had eerst nog onderzocht of de inkleuring mechanisch kon geschieden, maar commercieel haalbare druktechnieken die de gewenste kwaliteit leverden, waren destijds nog niet beschikbaar. Daarom moest het inkleuren met de hand gebeuren. Daartoe werden de gedrukte kaartjes vanuit Leeuwarden opgestuurd naar een kleurderij, bijvoorbeeld die van G.J. Geestman uit Amsterdam of van J.J. Sleijser uit Leiden.³ Geestman rekende

Figuur 5. Herzien kaartje van de gemeente Baarn (1888) (bron: collectie W. Jansen).

f 2,25 per duizend gekleurde exemplaren, Sleijser was nog iets duurder.

Het inkleuren met penseel en waterverf werd veelal gedaan door kinderen. Pas in 1874, na het verschijnen van de delen Noord-Holland en Utrecht van de *Gemeente-atlas van Nederland*, trad het kinderwetje van Van Houten in werking. Maar de Arbeidsinspectie die op naleving ervan moest toezien, werd pas ingesteld in 1890. Wie alleen producten wilde kopen die op een menswaardige manier, zonder kinderarbeid, zijn vervaardigd, moest dus de Kuyperkaartjes links laten liggen.

Gemeentegrenzen

De inkleuring diende om de gemeentegrenzen te accentueren. Meestal ging het om twee

kleuren. Grenzen met gemeenten in een andere provincie kregen op eenzelfde kaartje aan de buitenzijde echter een andere kleur dan grenzen met buurgemeenten in de eigen provincie. Zo is op het kaartje van Nederhorst den Berg (figuur 1) de kleur aan de binnenzijde van de gemeentegrens rood. De buitenzijde van de grenzen met de Noord-Hollandse gemeenten Weesperkarspel, Ankeveen en Kortenhoef is aangegeven in blauw; voor buitengrenzen met de Utrechtse gemeenten Nigtevecht en Vreeland is geel gebruikt. Ook bij andere grensgemeenten zoals Hilversum en Eemnes zijn drie kleuren toegepast.

Suringar en Kuyper waren overigens lang niet altijd te spreken over de 'soms grenzeloze slordigheid' waarmee werd ingekleurd, het beperkt aantal gebruikte kleuren en de

vele gevallen waarin de aanduiding van de grenzen afweek van het meegeleverde voorbeeld.

Levering

Na het inkleuren gingen de pakketten kaartjes terug naar Leeuwarden, van waaruit ze werden verspreid naar de intekenaren of verzonden naar nieuwe klanten: ambtenaren en besturen, particulieren en andere geïnteresseerden, maar ook scholen, die losse kaartjes van de eigen gemeente tegen een gereduceerde prijs konden inkopen. De volledige atlas met 1205 kaartjes kostte in 1871 ongeveer zeventig gulden. Een atlas van de provincie Noord-Holland met 138 kaartjes kwam op zo'n elf gulden; die van de provincie Utrecht met 74 kaarten kostte ongeveer zes gulden. Tegenwoordig zal men voor dergelijke uitgaven aanzienlijk dieper in de buidel moeten tasten.

Datering

De kaartjes uit de gemeenteatlas zijn veelal voorzien van een jaartal, meestal uit de periode 1865-1869. *Deskundigen leggen kaarten zonder jaartal als spelerei naast zich. Het jaartal is een ijkteken, dat op zulke blaadjes als de gemeente-atlas ternauwernood mag ontbreken*, schreef Kuyper aan zijn uitgever om hem van het belang daarvan te overtuigen. Van 1865 tot 1869 bevatten de kaartjes een jaartal; ongedateerde kaartjes zijn vermoedelijk uit 1870.

Suringar had in de beginperiode van het gemeenteatlasproject reeds aangegeven dat elk jaar in december een vernieuwingsaflevering zou verschijnen. Daarin werden herdrukken van gemeentekaartjes gebundeld die nodig waren wegens grenswijzigingen, de aanleg van spoorwegen of verharde wegen, inpolderingen en dergelijke. Zo zouden gebruikers van de atlas de informatie *up-to-date* kunnen houden. Uit de periode 1865-1870 zijn van verscheidene gemeenten kaartjes bekend met

verschillende dateringen, vaak ook zonder noemenswaardige wijzigingen. Zo circuleren er van bijvoorbeeld Blaricum, Nederhorst den Berg en Baarn min of meer identieke kaartjes uit 1866 en uit 1867; van Muiden gaan kaartjes rond uit 1865 en 1867. Ook Laren en Eemnes passen in dit rijtje, op die kaartjes is het aantal inwoners aangepast.

Latere uitgaven

Kennelijk was er te weinig vraag naar dergelijke *updates* om de uitgave ervan lonend te maken. Vernieuwde, bijgewerkte kaartjes van gemeenten in de regio zijn pas weer te vinden in 1876. In dat jaar verschenen er nieuwe uitgaven van Naarden (figuur 4) en Huizen (niet afgebeeld).

Rond 1885 besloot Suringar de gemeenteatlas opnieuw uit te geven. Daartoe werden de kaartjes van verscheidene gemeenten in 1888 en 1889 opnieuw getekend. Daarbij werd onder andere weer gebruik gemaakt van informatie die burgemeesters aanleverden in antwoord op een aan hen verzonden vragenlijst. Tot de gemeenten waarvoor zo'n nieuw kaartje in de vertrouwde, ongewijzigde stijl werd ontworpen, behoorden Baarn (figuur 5) en Soest.

Noten

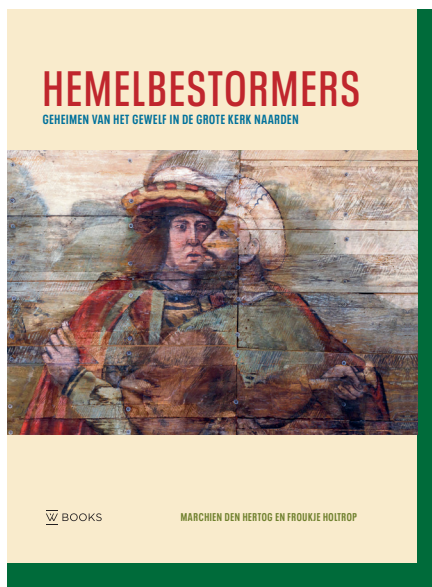
1. Jacob Kuyper, *Gemeente-atlas van Nederland*, Hugo Suringar, Leeuwarden 1871.
2. Archief van G.T.N. Suringar en Hugo Suringar, AllardPierson/UvA.
3. M. Keyser, 'De laatste kleurders. Kleurinrichtingen in Nederland in de tweede helft van de 19e eeuw', in: *Caert-Thresoor* 11, nr. 4, 1994, p. 81-86.

KEES FLOOR werkte als meteoroloog bij het KNMI in De Bilt. Hij schreef talrijke artikelen voor *de Volkskrant*, diverse weerbladen en periodieken van historisch verenigingen.

Het tongewelf van de Grote Kerk in Naarden

In oktober verscheen dan eindelijk een goed gedocumenteerd en fraai geïllustreerd boek over de schilderijen op het houten tongewelf van de Grote Kerk Naarden: *Hemelbestormers. Geheimen van het gewelf in de Grote Kerk Naarden*. Ruim vijfhonderd jaar na de totstandkoming ervan lijken ze daarmee de erkenning te krijgen die ze verdienen. Sommigen spreken zelfs van de Sixtijnse Kapel van het Noorden. Een dergelijke waardering hebben ze niet altijd gekregen...

Als je een bezoek brengt aan Grote Kerk Naarden, zie je hoog boven je hoofd een bijzonder kunstwerk: 27 schilderijen van bijbelse taferelen. De kerk werd voltooid in 1479, de afbeeldingen op het gewelf in 1518. De voorstellingen bevinden zich op geruime afstand, op 25 meter hoogte. Het afgelopen jaar echter deed zich de unieke kans voor om elk detail, elke gezichtsuitdrukking en de meest fantasievolle fabelwezens van zeer dichtbij te bekijken. Met een speciaal gebouwde trap 'bestormde' je de geschilderde hemel van de Grote Kerk Naarden om op de daar gebouwde steigervloer letterlijk oog in oog te staan met de hoofdpersonen uit het verhaal van Gods geschiedenis met de mens. Degeenen die de energie en de moed vonden om de klim naar boven te maken, konden zich met recht hemelbestormers wanen. Wie de gelegenheid niet heeft kunnen of durven be-

nuten, heeft een bijna even gedetailleerd beeld op de schilderijen bij het doornemen van dit nieuwe boek *Hemelbestormers*.

Het is niet de eerste publiekspublicatie. In *Geschiedenis der Grote of St. Vituskerk te Naarden*, een boekje van Dirk Franzen uit 1982, dat 59 pagina's telt, krijgen de gewelfschilderingen slechts anderhalve pagina aandacht. De lezers moeten het voorts doen met een vage foto waarop een

klein deel van het gewelf te zien is. Dat is merkwaardig, want slechts vier jaar eerder, in 1978, was de totale restauratie van de schilderijen voltooid en had de schoonheid van het kunstwerk zich duidelijk ontsloten.

Twee jaar later werd veel goedge maakt met een boek van Jan Kroonenburg en anderen over de Grote Kerk waarin alle gewelfschilderingen een paginagrote afbeelding in kleur kregen plus een uitvoerige beschrijving van negen pagina's. Tenslotte gaf de Stichting Grote Kerk Naarden in 2012 nog een handzaam boekje uit met een mooi overzicht van foto's en beknopte informatie: *Geschilderd met passie*.

Een welkome uitgave

Hemelbestormers nu is een zeer welkome complete uitgave. Niet alleen vinden we heldere, grote foto's van alle schilderijen, inclusief de familie- en gildewapens, maar bovendien

een verantwoorde kunsthistorische en theologische beschrijving bij elk paneel.

De aanleiding voor dit boek is het conditieonderzoek geweest dat in 2020-2021 aan het gewelf is uitgevoerd. Stichting Grote Kerk Naarden heeft dat aangegrepen om een boek te maken in samenwerking met WBooks en zes auteurs: Herman Pleij, bekend emeritus hoogleraar historische letterkunde, twee historici, een kunsthistoricus en twee theologen. Zij plaatsen de gewelfschilderingen in een groter (kunst)historisch perspectief. Zij laten de wezenlijke vragen aan de orde komen: Wie gaf de opdracht voor het maken van de gewelfschilderingen? En hoe zijn de schilderingen en eerdere restauraties uitgevoerd? Welke lessen moesten middeleeuwse gelovigen trekken uit de bijbelverhalen over geloof, liefde, trouw en verraad? En wat betekenen de afbeeldingen vandaag?

Wat ziet de kerkganger?

De Grote Kerk is gebouwd voor de Reformatie en fungeerde als een katholieke parochiekerk. De bezoeker van de mis had het oog gericht op het altaar dat in het koor te vinden was. Wanneer hij of zij omhoog keek, viel het oog op de afbeelding van het Laatste Oordeel. Aan het einde der tijden keert Christus terug om te oordelen over de levenden en de doden. Hij beslist wie voor eeuwig gelukkig zullen zijn in de hemel en wie voor altijd veroemd zullen zijn in de hel. Te zien is hoe rechts van Christus de uitverkorenen de trappen naar de hemel betreden waar Petrus hen opwacht met in zijn hand de sleutel die Jezus hem gegeven heeft om de hemelpoort te openen. Aan zijn linkerhand zien we hoe duivels de veroordeelden meetrekken naar de hel.

Met het einde der tijden voor ogen werd de gelovige iedere keer aangespoord om een deugdzzaam leven te leiden en werd tevens gewaarschuwd. Dat was zowel afschrikwekkend als geruststellend: uiteindelijk wordt alles rechtgetrokken: het slechte zal bestraft worden en het goede beloond.

Over de lengte van gewelf van het middenschip zijn twee keer tien panelen te zien die in verband staan met het verlossend werk van Christus. Aan de noordzijde zien we Jezus' lijden, kruisdood, graflegging, opstanding en hemelvaart. Witte Donderdag, Goede Vrijdag, Pasen, Hemelvaart en Pinksteren zijn zichtbaar gemaakt in één beeldverhaal. Christus die geleden heeft en gestorven is voor de zonden van de mensheid, die de dood heeft overwonnen, die naar de hemel is opgevaren en de Heilige Geest die gezonden is om ons tot hulp te zijn. Wie dit heilsplan voldoende ter harte nam, kon uiteindelijk aan de goede kant terechtkomen.

Aan de zuidkant van het middenschip heeft iedere afbeelding uit het beeldverhaal van het Nieuwe Testament een tegenhanger. Die zijn genomen uit het Oude Testament. Ze staan niet in een chronologische volgorde, maar lijken allerlei gebeurtenissen uit allerlei verhalen in een willekeurige volgorde te zetten. Met elkaar vertellen ze dat ieder wezenlijk moment uit het heilsverhaal van Jezus al min of meer was aangekondigd in de boeken van het Oude Testament. Het zijn vóórafbeeldingen, 'prefiguraties', ze 'voorspellen' het Nieuwe Testament. De *Tenach*, de joodse bijbel, is daarmee teruggebracht tot één grote vooruitwijzing naar Christus en is niet meer dan een 'oud' verhaal dat inmiddels is opgegaan in een nieuw en definitieve geschiedenis. Het is een interpretatie die het christendom heeft gegeven aan de *Tenach* en die begrijpelijkerwijs weinig recht doet aan de joodse geschriften. Deze fundamentele kanttekening blijft helaas achterwege bij de theologische toelichting in het boek *Hemelbestormers*.

In volgorde, van de westzijde, de toren, naar de oostzijde, het koor, zien we hoog boven ons hoofd:

1. Jezus die bidt in de tuin van Getsemane op de Olijfberg. Het tegenbeeld is Mozes die bidt op de heuvel tijdens de strijd tegen de Amalekieten in de Sinaï. Beiden wendden zich in eenzaamheid tot God.

2. Jezus wordt met een kus verraden door Judas. Het tegenbeeld is dat van de twee veldheren Joab en Amasa. Joab omhelst zijn concurrent maar steekt tegelijkertijd verraderlijk een dolk in zijn rug. In beide voorstellingen wordt vriendschap geveinsd en wreed verraad gepleegd.
3. Jezus wordt geseseld als 'voorprogramma' bij zijn kruisiging. Tegenbeeld is de marteldood van de Makkabeeën die weigeren om de joodse spijswetten op te geven. Beide panelen beschrijven hoe gelovigen ondanks martelingen vasthouden aan hun overtuiging.
4. De bespottung van Jezus als koning der Joden waarbij hij een doornenkroon op krijgt, staat tegenover de bespottung van de profeet Elisa.
5. Jezus draagt zijn kruis op weg naar de plek van zijn kruisiging. Daar tegenover zien we Isaak, de zoon van Abraham die het hout draagt waarop hij zelf geofferd zal worden. Wie hier Isaak ziet, moet begrijpen dat daarmee Jezus wordt bedoeld die zelf zijn kruis draagt. Isaak is dus ook een 'voorafbeelding'.
6. De kruisiging van Jezus zal verlossing en leven brengen. Deze gedachte krijgt een tegenbeeld in Mozes die in de woestijn een koperen slang op een staak moet plaatsen. Een ieder die gebeten is door een slang en hiernaar opziet, zal leven.
7. Jezus wordt in een graf gelegd om na drie dagen op te staan. Daar tegenover zien we Jona die opgeslokt wordt door de 'wallevis' en na drie dagen wordt uitgespuugd en terugkeert naar het leven.
8. Jezus staat op uit de dood. Daar is moeilijk een voorafbeelding uit het Oude Testament bij te geven. We zien Simson die zichzelf bevrijdt uit een doodsdreiging, als hij opgesloten is in de stad Gaza en de poorten van de stad uit de hengsels rukt en ontsnapt.
9. Jezus' hemelvaart vindt een tegenhanger in de hemelvaart van de profeet Elia.
10. Over de volgelingen van Jezus wordt de Heilige Geest uitgestort. Het tegenbeeld is dat het joodse volk van Mozes Gods wet op stenen tafelen ontvangt. Op beide afbeeldingen geeft God de mensen richting voor de toekomst.

Kunstzinnige afbeeldingen

De afbeeldingen zijn buitengewoon knap en kunstzinnig gemaakt, zo kan ook na vijf eeuwen worden vastgesteld. Echt origineel zijn ze niet. Dat was in de (late) Middeleeuwen ook niet de bedoeling. Ze moesten in de eerste plaats herkenbaar zijn voor de gelovige. Het is niet bekend wie de schilderijen heeft gemaakt, waarschijnlijk hebben verscheidene kunstenaars eraan gewerkt. Deze zestiende-eeuwers gebruikten werk van beroemde kunstenaars als voorbeeld. Bij de voorstelling van de Judaskus, op het tweede paneel, is duidelijk een voorbeeld van Jacob van Oostsanen te herkennen. Hij is begin zestiende eeuw een van de grootste Nederlandse kunstenaars.

Een houtsnede van zijn Duitse tijdgenoot Albrecht Dürer staat model voor de graflegging van Christus. Voor de voorstellingen uit het Oude Testament wordt vooral geput uit de *Biblia Pauperum* of de 'armenbijbel', een plaatjesboek uit circa 1470. De schilderijen werden tot ver in de negentiende eeuw onder meer aangeduid als 'slaafse kopieën' en 'zwak en schamel'. Dat zij in de loop der eeuwen ook aangetast waren door waterschade en de rook van de kachels die de kerk moesten verwarmen, zal de waardering voor wat er nog te zien was, niet hebben bevorderd.

De plafondschilderingen werden in de jaren zestig en zeventig grondig gerestaureerd. De 1600 planken werden stuk voor stuk voorzichtig naar beneden gehaald en overgebracht naar de Andreaskerk in de Turfpoortstraat om daar te worden gerestaureerd. Inmiddels is het gewelf opnieuw toe aan een grondige renovatie. De kosten van het totale herstel worden geschat op twee miljoen euro. De twee (kunst)historici die de redactie van *Hemelbe-*

stormers vormen, hopen dat het boek zal bijdragen om fondsen bij elkaar te krijgen, zodat dit unieke erfgoed kan worden behouden.

De Grote Kerk staat – meer nog dan van deze schilderijen – bekend door de jaarlijkse uitvoeringen van de Matthäus Passion. Sinds 1922 beluisteren talloze muziekliefhebbers Bachs muzikale interpretatie van het lijdensverhaal. De hedendaagse bezoeker, minder bekend met de ‘heilsgeschiedenis’, kan de passie op drie manieren tegelijk op zich laten inwerken. In het programmaboekje *leest* hij het lijdensverhaal, in de muziek *hoort* hij het en boven zijn hoofd *ziet* hij het. En thuis kan de bezoeker dit boek erbij pakken en met Spotify of een cd erbij hetzelfde beleven.

Pieter Korver

Literatuur

- Marchien den Hertog en Froukje Holtrop, *Hemelbestormers. Geheimen van het gewelf in de Grote Kerk Naarden*. Zwolle, WBooks, 2021.
- D. Franzen, *Geschiedenis der Grote of St. Vituskerk te Naarden*. Naarden, Drukkerij Los, 1982.
- J. Kroonenburg, G.M. van Rossum, J. Bruin en B. Stegenga, *De Grote Kerk van Naarden in historisch perspectief*, Naarden, Drukkerij Naarden, 1984.
- Jan van Tuin, Daan Asser en Marlo Reeders, *Geschilderd met passie*. Naarden, uitgave Stichting Grote Kerk Naarden, 2012.

M. den Hartog en F. Holtrop, *Hemelbestormers. Geheimen van het gewelf in de Grote Kerk Naarden*. Uitgever W Books. Zwolle, 2021, gebonden, 128 pagina's, ISBN 978-94-625-8449-5; prijs € 19,95.

Hilversummers in de jaren '50

De Hilversumse Historische Kring heeft tot nu toe bij elk lustrum, naast het organiseren van een aantal activiteiten, ook een boek uitgegeven. Ter gelegenheid van het negende lustrum kon in dit coronajaar van activiteiten geen sprake zijn, maar er kwam wel een speciale uitgave. En wat voor een! Een fotoboek vol met herinneringen. Een feest van herkenning niet alleen voor geboren en getogen Hilversummers maar ook voor degenen uit de omgeving die er in de jaren vijftig naar school gingen en gewerkt hebben.

De foto's van persfotograaf Jacques Stevens komen uit de collectie van het Streekarchief Hilversum. De herinneringen zijn verzameld dankzij de door lezers van *De Gooi- en Eemlander* geleverde reacties op de rubriek 'Zoekplaatje van Stevens' van deze krant.

In zijn inleiding benadrukt Eddie de Paepe dat de foto's een uniek beeldverslag geven van het Gooi, Eemland en de Vechtstreek in deze jaren, waarbij hij het geheel voorziet van een historisch kader.

De foto op de omslag van de jongens die gespannen toekijken wat er uit de kauwgomballenautomaat komt, is typerend voor de foto's die in het boek zijn opgenomen. Ze laten niet alleen bijzondere gebeurtenissen zien zoals de brand bij het RKZ, het folklorefestival in 1955 of het feest ter gelegenheid van het tienjarige bestaan van het Marine Opleidingskamp aan de Noodweg, maar verbeelden ook het dagelijks leven. We zien winkels, bedrijven, scholen, de postbode, de schoorsteenveger, straatbeelden uit die tijd, de omroepverenigingen, sportverenigingen, een rage als de hoela hoep en de opening van de eerste doe-het-zelf-zaak. Verdwenen beelden. En dit alles aangevuld met begeleidende teksten van De Paepe of persoonlijke herinneringen van lezers, waardoor de jaren vijftig in Hilversum weer tot leven komen.

Claudette Baar

Eddie de Paepe, *Hilversummers in de jaren '50*. Herinneringen en foto's. Jubileumuitgave van de Hilversumse Historische Kring *Albertus Perk*, Hilversum, 2021; ingebonden, ISBN 978-90-818502-2-3, € 19,50.

‘Je doet het nooit alleen’ – één plus één is drie

Dank voor het verslag van de Emil-Luden-bijeenkomst in *TVE*, nr. 4, 2021, die correct is weergegeven. Op deze plaats wil ik graag nog ingaan op mijn beknopte dankwoord en vooral een punt dat Anton Kos aanroerde. Zowel professioneel als in mijn historische bezigheden ben ik mij er altijd ten diepste bewust van geweest dat resultaat alleen maar mogelijk is met anderen op wie je voortbouwt en die je geholpen of gestimuleerd hebben. Zelfs criticasters – hoe lastig ook in eerste opwelling – kan ik dankbaar zijn, want zij droegen bij tot betere inzichten en – ja – soms mijn ongelijk. Ik heb veel welwillendheid ontmoet, waarvoor ik dankbaar ben. Daarom ben ik mijn dankwoord begonnen met: ‘Je doet het nooit alleen.’ Hier wil ik graag langs deze weg allen danken die mij op die wijze hebben geholpen.

De woorden ‘Jammer, (...) hoe mooi zou het zijn als de archeologische, historische en cartografische gegevens naast elkaar worden gelegd’ van Kos schuren daarom. Dit betreft het feit dat de amateurarcheoloog Yankel Kobalowitz het met mij – ook een amateur – stevig aan de stok kreeg in *De Gooi- en Eemlander*. Ik ben het helemaal eens met Kos, maar het verschil is dat ik het al jammer vindt sinds 2016.

In 2007 heb ik bewust twee archeologen betrokken bij de Werkgroep Oude Wegen van TVE. In 2009 wist ik daardoor al dat de gezochte ‘hofstede van Elten’ zou zijn gevonden, maar ik kon toen mijn scepsis niet hard maken. Dat werd mij pas mogelijk na 2014

door het kunnen verklaren van twee oude kaarten van De Vuursche. Kobalowitz deed dat, onwetend daarvan, een jaar later op zijn eigen wijze. Op mijn opmerkingen en kritische vragen over zijn gevolgtrekkingen ging hij helaas niet in. Zijn uitdagende ‘Maar als er iemand komt met betere bewijzen voor een andere plek dan ruil ik mijn verhaal met plezier in, (...)’ in *De Gooi- en Eemlander* medio 2021 had daarom mijn knuppel in het hoenderhok tot gevolg.

Mijn punt is vooral dat het allemaal heel onzeker is wat betreft die gezochte hofstede van Elten. Moeten we maar gewoon toelaten dat er op discutabele gronden nieuwe mythen bij het publiek postvatten? Er zijn er al genoeg in Het Gooi die haast onuitroeibaar zijn. Zie bijvoorbeeld die over de doodwegen en de Sint-Janskerk die niet op Sint-Janskerkhof stond.

Ongetwijfeld doet iedereen, die uit liefhebberij bezig is met lokale en regionale geschiedenis, dat met oprechte en serieuze bedoelingen. Helaas staat niet iedereen open voor kritiek en ontaarden discussies soms door de karakters in een hanengevecht. Het komt aan op openstaan voor andere mogelijkheden, veel zelfkritiek en vooral veel samenwerken, want één plus één is drie, terwijl één tegen één per saldo nul is, met gekwetste ego's op de koop toe. Hopelijk biedt 2022 de gelegenheid om op een constructieve wijze de zaak nog eens tegen het licht te houden.

Jaap Groeneveld

Inhoud

Wim Dral	Bestrijding van de pokken in Hilversum <i>Vaccinatie en registratie als wapen</i>	3
Jos Bazelmans, Sjoerd van Daalen e.a.	Veeneiken uit de polders bij Weesp <i>De landschapsontwikkeling rondom Angstel en Vecht</i>	10
Jaap Groeneveld	Tolhuizen aan de Straatweg Naarden-Amersfoort <i>Waarom er aan de Wakkerendijk geen stond</i>	30
Peter Korver	Het 'chocoladekerkje' van Weesp <i>Van Houten en de Protestantenvond (1880-2021)</i>	42
Kees Floor	Kuiperkaartjes tussen Vecht en Eem <i>Vooraf met veel details binnen de gemeentegrenzen</i>	53
Recensies		59
● Hemelbestormers		
● Hilversummers in de jaren '50		
Geachte redactie		64